

194

Afb. 11 Bemanning van een YPR haalt water uit de Jadar-rivier in Bosnië. Unprofcor 1994.

binnen en buiten de krijgsmacht, symbool voor een beladen en historisch gezien uitzonderlijke periode in het optreden van de Koninklijke Landmacht. Vredesmissies van het type UNPROFOR zullen niet snel terugkeren.¹⁶ Tijdens en na de val van Srebrenica in juli 1995 is veel Nederlands militair materieel gestolen door Bosnisch Servische troepen, onder andere 18 YPR's. Elf werden er in de jaren erna tijdens IFOR en SFOR in Bosnië teruggevonden en gerepatriëerd. In december 1998 werden door de Britse televisie beelden getoond van Servische politietroepen en militairen die in de Servische provincie Kosovo vernielingen aanrichtten met pantservoertuigen. Het zeer sterke vermoeden bestond dat dit Nederlandse YPR's waren. Het Joegoslavische leger had immers nooit YPR's gehad en Nederland was het enige land dat YPR's verloren had in de regio. De Nederlandse regering heeft, tevergeefs, geprobeerd via diplomatieke weg de voertuigen terug te krijgen. Zeven YPR's, waaronder één YPR806 berging, worden derhalve nog altijd vermist.¹⁷

Bronnen en literatuur

- Blijleven, C., YPR 765 'Een unieke Amerikaans/Nederlandse familie gepantserde voertuigen', in: *Mars et Historia* 1966-1986, jrg 20 (1986) 87-90
- Blom, J.C.H. (e.a.), *Srebrenica een 'veilig gebied'. Reconstructie, achtergonden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Amsterdam 2002).
- Geeraerts, A.H.H., 'De taxi van Ter Beek', in: *Armex* (maart 1994) 25-26
- Heus, Ton de, 'Het project infanteriegevechtsvoertuig', in: *Militair Logistiek Magazine* jrg 8, nr. 3, (2003) 05 - 14
- Hornback, P., 'The Wheel versus track dilemma', in: *Armor*, march-april 1998, 33-35
- Hunnicutt, R. P., *Bradley - a history of American fighting and support vehicles* (Novato CA 1999) 261- 274
- Meekers, H., 'Project vervanging Pantservoertuigen M577 en YPR 765', deel 1 in: *Infanterie Officieel orgaan van de Vereniging van Infanterie Officieren*, jrg 7, nr. 1, (2002) 9-13; deel 2 in idem, jrg 7, nr.2, (2002) 16-22
- Nieuwenhuijs, adj. R.J., *Modificatie- en onderhoudsprogramma 1996-2003 YPR 2000 A1* interne uitgave Directie Materieel Koninklijke Landmacht, systeemgroep WTS, productgroep Manoeuvrematerieel
- Nieuwenhuijs, adj. R.J., *De geschiedenis van de YPR-765*. Samengesteld voor het Legermuseum Delft (juli 2008)
- (An), 'Officiële overdracht van de YPR-765 : deze maand start de AMX- vervanging', in: *De Legerkoerier* (oktober 1977) 7-10
- Oosbree, G. van, *YPR 765 in Dutch service*, Military Ordnance Special Number 21 (Maryland 1997)
- Unterseher, L., 'Wheels or tracks? On the 'lightness' of military expeditions', in: www.comw.org/pda/0007/wheels
- (An), *De YPR-765 voor de chauffeur en de boordschutter*. Uitgave Rijopleidingscentrum KL (zonder jaar)

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH)

- dossier 210 record 14528, 'Afschrift brief Staatssecretaris Van Eekelen aan de Tweede Kamer, betreffende het plaatsen van de bestelling van 841 pantservoertuigen YPR-765 bij DAF/RSV', 18 mei 1981

Centraal Archiefdepot ministerie van Defensie (CAD)

- archief Legerraad, inv. 563 'Organieke indeling YPR voertuigen'
- archief Legerraad, inv. 416, 'Situatierapport aanvullende bestelling YPR765', december 1980
- Interview ing. J. Westerduin (systeemmanager YPR) en adj. R.J. Nieuwenhuijs (vlootbeheerder YPR), Defensie Materieel Organisatie, Frederikkazerne Den Haag, 11 juli 2008

195

Noten

- 1 De auteur dankt de volgende personen voor hun medewerking aan dit artikel:
ing J. Westerduin (DMO, systeemmanager YPR), adj. R. Nieuwenhuijs (DMO, vlootbeheerder YPR), W. den Dunnen (NIMH). De inhoud van dit artikel blijft geheel ter verantwoording van de auteur.
- 2 Heus, T. de, 'het project infanteriegevechtsvoertuig' in: *Militair Logistiek Magazine* jrg. 3 (2003), 5-14.
- 3 Een voorbeeld van extra kosten, voortkomend uit het gebruik van rupsvoertuigen: als gevolg van de vervanging van de YP40B (wiel) door de YPR (rups) moesten 186 extra spoorwegwagons (*flatcars*) worden aangekocht om het nieuwe materieel naar Duitsland te kunnen vervoeren. De regel was dat rupsvoertuigen niet op eigen kracht naar het operatiegebied zouden verplaatsen, wielvoertuigen wel.
- 4 Hornback, P., 'The Wheel versus track dilemma' in: *Armor*, march-april 1998, 33-35; Unterseher, L., 'Wheels or tracks? On the 'lightness' of military expeditions' in: www.comw.org/pda0007wheels.
- 5 Hunnicutt, Bradley, 259 e.v.
- 6 Eén van de vier beproevingsexemplaren, de KY-37-00 staat als ornament op de Bernhardkazerne in Amersfoort.
- 7 Het Belgische leger gebruikt hem onder de naam AIFV. Andere gebruikers zijn: Turkije, Zuid-Korea, Filipijnen, Chili, Egypte, Maleisië, Libanon, Bahrein, Verenigde Arabische Emiraten
- 8 NIMH dossier 210 / record 14528, 'Afschrift brief Staatssecretaris Van Eekelen aan de Tweede Kamer, betreffende het plaatsen van de bestelling van 841 pantserrupsvoertuigen YPR-765 bij DAF/RSV', 21 mei 1981.
- 9 *De YPR-765 voor de chauffeur en de boordschutter*. Uitgave Rijopleidingscentrum KL (zonder jaar).
- 10 CAD, archief Legerraad, inv. 416, 'Situatierapport aanvullende bestelling YPR765', dec. 1980.
- 11 Tabel samengesteld m.b.v. *Modificatie- en onderhoudsprogramma 1996-2003 YPR 2000 A1* interne uitgave Directie Materieel, systeemgroep WTS, productgroep Manoeuvrematerieel; adj. R.J. Nieuwenhuijs, *De geschiedenis van de YPR-765*, samengesteld voor het Legermuseum Delft (juli 2008). De M577 commandovoertuigen, die ook afstammen van de M113 en behoren tot de YPR familie, zijn in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.
- 12 Aantallen zijn totalen, dus organieke indeling + reserve + opleidingsvoertuigen, uit omstreeks 1990. Daarna geleidelijk aan minder. Ook vond incidenteel ombouw van het ene type naar het andere plaats. Bron: CAD, archief Legerraad, inv. 563 'organieke indeling YPR voertuigen'.
- 13 Blom, J.C.H. (e.a.), *Srebrenica een 'veilig' gebied*. NIOD rapport deel II, 1297-1301
- 14 Blom, J.C.H. (e.a.), *Srebrenica een 'veilig' gebied*. NIOD rapport deel I, 1127-1128
- 15 Geeraerts, A.H.H., 'De taxi van Ter Beek'. In: *Armex* (maart 1994), 25-26
- 16 Behalve bij UNPROFOR is de YPR buiten Nederland ingezet in het kader van: IFOR, SFOR, KFOR en EUFOR in vml. Joegoslavië, en de bij ISAF missie in Afghanistan.
- 17 www.mindef.nl/factueel/parlement/kamerbrieven/1998/2/080698

Erwin Rossmeisl

Geprüft

Tekeningen van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap 1940 - 1945

Het beeld van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenkampen wordt in de literatuur gedomineerd door de spectaculaire ontsnappingsavonturen uit Colditz. De tekeningen die Nederlandse militairen tijdens hun krijgsgevangenschap hebben gemaakt roepen een beeld op dat dichter bij de alledaagse werkelijkheid ligt. Kaarten, roken, lezen, sokken stoppen, sport en cabaret... achter prikkeldraad.

Erwin Rossmeisl is documentair informatiespecialist bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH)

Alb. 1 "Piet v.d. Trappe, 3 okt. 1942, Stanislav", door Holzheimer Kapitän i.r. PH. van der Trappen was als artillerist ingedeeld bij de artillerie motorrijdschool. NIMH, Holzheimer, 473, inv. nr. 32

In 1995 organiseerde het Legermuseum in Delft een tentoonstelling met als titel *In de greep van de vijand. Nederlandse militairen in Duitse en Japanse krijgsgevangenschap 1940 – 1945*. Tevens verscheen naar aanleiding van deze tentoonstelling een publicatie onder dezelfde naam waarin in grote lijnen tal van aspecten betreffende krijgsgevangenschap aan bod kwamen. Dit artikel zal aan de hand van schetsen, tekeningen en aquarellen het leven van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap nader belichten. De basis van het onderzoek voor dit artikel vormt het bronnenmateriaal van krijgsgevangenen in de collecties van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag en het Legermuseum te Delft. De in krijgsgevangenschap vervaardigde tekeningen worden vaak gekenmerkt door een verrassende trefzekerheid, vaardigheid en creativiteit. Daarnaast zijn de achtergrond en de omstandigheden waarin de tekeningen ontstonden van groot belang. In dit licht zijn ook de militairen als vervaardigers van deze tekeningen onderwerp van studie. Tevens zal ik ingaan op de vraag in hoeverre deze tekeningen in vergelijking met de literatuur daadwerkelijk een representatief beeld schetsen van het alledaagse leven in krijgsgevangenschap. Dat de Duitse bewaking niet alleen bij inkomende en uitgaande brieven, maar ook bij tekeningen de vinger aan de pols hield, blijkt uit het stempel *Geprüft* op veel van deze stukken. Zelfs tekeningen waren aan censuur onderhevig.

Krijgsgevangenschap als thema in de literatuur

De Duitse inval in Nederland had voor onze krijgsmacht verstrekkende gevolgen. Na afloop van de strijd waren er ongeveer 2200 gesneuvelden en 2700 gewonden te betreuren. Bovendien werden ruim 20.000 Nederlandse militairen als krijgsgevangenen naar Duitsland afgevoerd. Hoewel deze groep in juli 1940 weer werd vrijgelaten, zijn er vervolgens gedurende de bezetting uiteindelijk ruim 11.000 Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap afgevoerd naar tientallen kampen in Duitsland en Polen.

Desondanks is de aandacht voor dit onderwerp in de literatuur de afgelopen decennia beperkt gebleven. Bovendien is er sinds begin jaren tachtig een eenzijdig beeld ontstaan van Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap. Hoe heeft de beeldvorming rondom krijgsgevangenschap zich in de literatuur ontwikkeld?

Algemene studies over de Tweede Wereldoorlog behandelen het onderwerp regelmatig, zij het overwegend op hoofdlijnen. Zo gaat L. de Jong in deel 8 van zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* in op de verschillende groepen krijgsgevangenen en de diverse omstandigheden waaronder deze groepen in de verschillende kampen verkeerden. Aspecten als het dagelijks leven, dwangarbeid en internationaal toezicht daartegen blijven bij hem onderbelicht. Daarnaast blijkt het aantal publicaties dat primair als herinneringsliteratuur is aan te merken beperkt. Wat opvalt is dat deze literatuur in twee groepen uiteen valt: publicaties die vlak na de bevrijding zijn

Afb. 2 Een tweetal tekeningen van E. H. Larive. Links een menukaart, "Kerstmis 1940" waarop Larive staat afgebeeld gedurende zijn eerste ontsnapingspoging in oktober 1940 richting de Zwitserse grens. Rechts enkele schetsen van Larive betreffende de gebeurtenissen gedurende deze vlucht op het station Singen en de controle van de conducteur; "Schon gesehen!" Zie: H. Larive, *Vannacht varen de Hollanders*, pag. 49 – 80. NIMH, Larive, 7, inv. nr. 8

verschenen, en uitgaven die vanaf halverwege de jaren zeventig het daglicht zagen. In de tussenliggende jaren heerste er een stilte rond het thema. Een belangwekkende publicatie is het boek van W. Mulder getiteld: *Prikkeldraad. Nederlandsche krijgsgevangenen spreken* dat direct na de oorlog verscheen. De auteur besteedt hierin veel aandacht aan het dagelijks leven in de kampen met zaken als brief- en pakketpost, cabaret, voeding, ontsnapingen (en pogingen daartoe), arbeidscommando's, luchtalarm en het Rode Kruis. Ook beschrijft hij uitvoerig het lot van dienstplichtige militairen in manschappenkampen (*Stamm-lagers*). Twee jaar later, in 1947, gaf het Algemeen Orgaan voor de Nederlandsche Krijgsmacht *Ons Leger* een gedenkboek uit onder de titel *Onze officieren in krijgsgevangenschap*. Wat opvalt in deze uitgave zijn de vele schetsen van luitenant A.C. Gelderman, luitenant-kolonel A.J. van den Heuvel, majoor E.W. 't Sas en kapitein paardenarts J.G.H. Holsheimer. In 1949 verscheen ten slotte nog een intrigerende autobiografie van luitenant-ter-zee 2^e klasse

E. H. Larive, *Vannacht varen de Hollanders*. Na diverse pogingen ondernomen te hebben, lukte het hem in augustus 1941, samen met luitenant ter-zee 2^e klasse F. Steinmetz, uit Colditz te ontsnappen. Gedurende zijn krijgsgevangenschap heeft hij schetsen gemaakt van zijn eerste ontsnappingspoging in 1940.¹

Een drietal boeken heeft vervolgens het beeld van Nederlandse krijgsgevangenen sterk bepaald. In 1974 verscheen *De zak met vlooien* van G. van Amstel dat de ontsnappingspogingen beschrijft vanuit het gezichtspunt van de groep officieren die in mei '42 in krijgsgevangenschap werd gevoerd. Zeven jaar later, in 1981, verscheen *Contra de swastika* van luitenant-ter-zee 2^e klasse C.L.J.F. Douw van der Krap.² Het meest bekend echter werd *Officieren achter Prikkelraad*, van L. de Hartog, dat in 1983 verscheen. Net als Larive en Douw van der Krap behandelt De Hartog de ontsnappingspogingen van de groep officieren die gevangen zat in Colditz. Interessant is dat alle drie de publicaties autobiografisch zijn. Mede door ervaring uit eerste hand wist bijvoorbeeld De Hartog op treffende wijze de karakters van de officieren en de onderlinge verhoudingen (en spanningen!) goed neer te zetten.

Geven deze publicaties nu een realistisch beeld van het dagelijks leven in krijgsgevangenschap? De genoemde boeken zijn uitsluitend vanuit het perspectief van officieren beschreven waarbij spectaculaire ontsnappingspogingen centraal staan. Hoewel bovenstaande publicaties tot op zekere hoogte realistisch zijn, schetsen ze een eenzijdig beeld, namelijk dat van de officier in krijgsgevangenschap. De Colditz-groep vormde daarbinnen bovendien nog een zeer select groepje. Naast bovenstaande publicaties bestaan er nog enkele uitgegeven dagboeken en andere egodocumenten over het onderwerp krijgsgevangenschap.³ Ook op internet verschijnen de laatste tijd steeds meer verslagen van voormalige krijgsgevangenen.⁴ De meest omvangrijke studie over Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap is het proefschrift *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis. Het leven van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap 1940 – 1945* van D.J. Smit uit 1997. Dit boek is vanuit een medisch-historische invalshoek geschreven en richt zich op aspecten van de volkenrechtelijke bescherming en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap. In tegenstelling tot de meeste andere publicaties gaat de auteur uitvoerig in op het dagelijkse leven in de kampen. Zaken als voeding, hygiëne, arbeidsomstandigheden en vrijetijdsbesteding plaatst hij hierbij in hun context. Tenslotte is er nog een laatste publicatie die het vermelden waard is, namelijk het boekje *Fotograaf in krijgsgevangenschap* door Dick Maarseveen dat het Rijksmuseum in 1984 uitbracht. De hierin gepubliceerde foto's werden door Maarseveen, zelf een krijgsgevangene, met toestemming van de Duitsers genomen in het manschappenkamp *Stalag IVB* (Mühlberg am Elbe). Het unieke van deze foto's is, naast het gegeven dat fotograferen met Duitse toestemming zeer uitzonderlijk was, dat ze beelden verschaffen van het dagelijkse leven in een manschappenkamp.

Afb. 3 Enkele persoonlijke stukken van L. de Hartog bestaande uit: Personalskarte, diverse menukaarten, een portret van De Hartog in potlood en aquarel, een portefeuille met Gutscheine (kampgeld) en een notitieboekje. NIMH, De Hartog, 460, inv. nr. 7

Bronnen

Er zijn echter ook eigentijdse bronnen waaruit een beeld van het dagelijkse leven in de verschillende krijgsgevangenkampen is op te maken. Ten eerste hield de kampleiding (vertrouwensmannen of kampoudsten) vaak een administratie bij. Veel van dit materiaal, dat bestaat uit staten, registers, brievenboeken en afschriften van correspondentie, is te vinden in het Nationaal Archief en bij het Rode Kruis.⁵

Ten tweede vormen niet uitgegeven dagboeken, correspondentie en opgetekende herinneringen een primaire bron. De dagelijkse besommeringen en ongemakken, heet van de naald, spreken immers sterk tot de verbeelding.

Afb. 4 Officieren en hun dagelijkse bezigheden: Kaarten, roken, lezen, schrijven en sokken stoppen.
Knipselkunst. Anoniem
Legermuseum, inv. nrs. 00104013 - 16

Deze persoonsgebonden ensembles bevatten naast geschreven stukken soms ook (menu)kaarten, memorabilia, plattegronden en tekeningen.

In de collecties van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), en in minder mate bij het Legermuseum te Delft, bevindt zich veel van dit persoonsgebonden materiaal. In de collecties van het Legermuseum bevinden zich naast memorabilia als tabaksdozen, briefopeners en herinneringsborden, ook diverse tekeningen van krijgsgevangenen. Opvallend hierbij zijn de tekeningen van tweede luitenant der cavalerie E. A. Laurillard.⁶ Opmerkelijk is ook een viertal stukken 'Knipselkunst'. Hoewel de vervaardiger ervan onbekend is, geven deze knipsels toch op een bijzondere wijze aan hoe een gevangene op een kunstzinnige wijze het dagelijkse leven in het kamp trachtte te verbeelden.

Een veel geraadpleegde collectie bij het NIMH is die van "Nederlandse Krijgsgevangenen 1940-1945".⁷ In kopievorm bestaat deze collectie uit *Personalkarten* van krijgsgevangenen. Deze cartotheek, waarvan het origineel zich bevindt bij het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP) te Kerkrade, is afkomstig van de *Wehrmacht-Auskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene*.⁸ Dit alfabetisch gerangschikte

Afb. 5 Links: "Mercedes Mendoza d'Oliviera uit Somoritie. Operette Nacht in Hotel Métropole. Mijn tegenspelec, vertolkt door de 2e luitenant d. Inf. H. 't Sas", rechts: Een Frans officierspersonage uit bovenstaande operette, door E.A. Laurillard, Stanislaw, 23 maart 1943. Legermuseum, inv. nrs. 00104030-31

kaartenbestand bevat het leeuwendeel van de Nederlandse krijgsgevangenen. Niet alleen beroep, rang en wapen of dienstvak zijn op deze *Personalkarten* af te lezen maar ook de periode en namen van de kampen waarin deze militairen verbleven. Tevens bevat deze collectie invulformulieren die afkomstig zijn van het *Ontvangst-Centrum Gerechtvaardigde Krijgsgevangenen* te Zeist. Een andere belangrijke broncollectie is die van J. Mojet. In de hoedanigheid van secretaris van de Bond van Wapenbroeders, Contactgroep Ex-Krijgsgevangenen, is hij sinds eind jaren tachtig de drijvende kracht geweest achter het verzamelen van gegevens over Nederlandse ex-krijgsgevangenen en Duitse kampen.⁸ Deze collectie bevat veel (deels originele) brieven, dagboeken/herinneringen, foto's, brochures en correspondentie.

Nederlandse krijgsgevangenen en de Duitse organisatie

Om bronnenmateriaal van krijgsgevangenen als brieven, tekeningen, formulieren van hulporganisaties, foto's en dagboeken in hun context te kunnen plaatsen is het nuttig de samenstelling te schetsen van de verschillende groepen krijgsgevangenen en de Duitse organisatie die belast was met krijgsgevangenen. De Nederlandse krijgsgevangenen zijn in een viertal hoofdgroepen in te delen.

1940

De eerste groep bestaat uit de ongeveer 20.000 militairen, die in de meidagen gevangen waren genomen en afgevoerd naar krijgsgevangenkampen in Duitsland. Het resterende deel van het Nederlandse leger verbleef gedurende deze periode in de kazernes.⁹ Op 30 mei 1940 maakte de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, generaal F. Christiansen, Hitlers bevel bekend de Nederlandse militairen uit hun krijgsgevangenschap te ontslaan. Met het voltooiën van de demobilisatie op 15 juli werden de krijgsgevangenen op transport naar Nederland gezet, vrijgelaten en naar huis gezonden.¹⁰ De Duitsers stuurden daarbij tevens de militairen die nog in de kazernes verbleven naar huis. Daarbij werd aan de beroepsmilitairen als voorwaarde gesteld dat ze de *Ehrenwörtliche Erklärung / Verklaring* op Eerwoord ondertekenden. Hierin stond dat de militair zich "gedurende dezen oorlog althans zolang Nederland zich met het Deutsche Rijk in oorlogstoestand bevindt, aan geen enkel front direct, noch indirect zal deelnemen aan den strijd tegen Deutschland". Ruim 99% van de ongeveer 14.000 beroepsmilitairen ondertekende uiteindelijk deze omstreden verklaring. In totaal weigerden 72 beroepsmilitairen, onder wie een vijftal generaals en ongeveer 40 KNIL-officieren, te tekenen. Als gevolg hiervan werd deze groep gevangen gezet en naar Duitsland afgevoerd. De generaals werden als groep, gezamenlijk met generaals van andere nationaliteiten, geïnterneerd in Königstein.¹¹ De rest van de officieren belandde in Colditz, dat ten westen van Dresden ligt. Deze tweede groep, de zogeheten Colditz-groep, zou later grote bekendheid verwerven door het boek van De Hartog, maar nog meer door de gelijknamige Britse televisieserie. Deze Colditz-groep bestond dus

uit een zeer klein gedeelte van het uiteindelijke aantal krijgsgevangenen. Het leeuwendeel van de Nederlandse militairen dat gedurende de bezetting in krijgsgevangenschap geraakte, is in twee groepen te verdelen: de groep officieren van 1942 en de groep reserve-officieren, (beroeps)onderofficieren en manschappen van 1943.

1942

De groep van 1942 bestond uit officieren die in juli 1940 de erewoordverklaring wél hadden getekend en waren gedemobiliseerd.¹² Medio mei 1942 kregen zij een oproep om te verschijnen bij de "Tweede verplichte bijeenkomst ter controle van de voormalige Nederlandsche weermacht".¹³ De zogenaamde controle bleek echter een geheel ander doel te beogen. Tijdens deze bijeenkomsten in Assen, Breda, Bussum, Ede en Roermond werden deze ongeveer 2000 officieren gevangen genomen en naar Duitsland en Polen afgevoerd.¹⁴ De Duitsers beargumenteerden hun daad door te stellen dat een groot aantal officieren betrokken was bij verzetsactiviteiten. Hiermee zouden de officieren hun erewoordverklaring hebben verbroken. Inderdaad waren sommigen officieren betrokken bij verzetsdaden, waaruit de Duitsers de conclusie trokken dat het gehele voormalige officierskader een bedreiging vormde.

1943

De laatste en tevens grootste groep krijgsgevangenen bestond uit voormalige reserve-officieren, (beroeps)onderofficieren en dienstplichtige militairen. In de periode van mei tot augustus 1943 kregen zij een oproep zich voor krijgsgevangenschap te melden. In tegenstelling tot de groep van mei 1942 werd deze groep vooral in krijgsgevangenschap gevoerd om het arbeidspotentieel in Duitsland aan te vullen. In praktijk moesten deze militairen gedwongen arbeid verrichten in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Hoewel deze groep aanvankelijk (in theorie) ongeveer 140.000 militairen omvatte, gaven velen geen gehoor aan de Duitse oproep. Veel militairen doken onder, andere wisten op grond van een zogenaamde "blauwe Ausweis" (economisch onmisbaar) bij de Duitse autoriteiten dispensatie te krijgen. Via Amersfoort belandden er in 1943 uiteindelijk ongeveer 9000 krijgsgevangenen in diverse kampen, waaronder Mühlberg am Elbe en Altengrabow bij Maagdenburg.¹⁵

De Duitse instantie die belast was met onder andere huisvesting, bewaking en voeding van krijgsgevangenen van verschillende nationaliteiten, was de *Dienststelle Kriegsgefangenenwesen*. Deze organisatie viel onder het *Oberkommando der Wehrmacht (OKW)*. Vanuit deze *Dienststelle* werden de orders en richtlijnen (*Sammelmitteilungen* of *Befehlssammlungen*) voor de commandanten van de verschillende kampen vastgesteld.¹⁶ Deze dienstwijzingen betroffen zaken over het beheer van de kampen zoals: pakketten en

post, hulporganisaties, bewaking, en inschakeling in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Onderofficieren en manschappen kwamen terecht in zogenaamde *Stammlagers* (*Stalags*). Deze kampen bestonden vaak uit tochtige houten barakkencomplexen die op stenen funderingen waren gebouwd. Officieren kwamen terecht in *Offizierslagers* (*Oflags*). Zij waren kleiner in aantal en werden daarom meestal in oude kazernes, scholen of kloosters ondergebracht.¹⁸ In beide gevallen zaten de krijgsgevangenen vaak met diverse nationaliteiten in een kamp. In totaal waren de Nederlandse krijgsgevangenen verspreid over ruim vijftig kampen. De krijgsgevangenkampen waren ingedeeld naar *Wehrkreis* (militair district) die werd aangeduid met een Romeins cijfer. Lagen er meerdere kampen in een district, dan kregen deze achter de Romeinse aanduiding een alfabetische letter.¹⁹

In hoeverre konden de militairen in deze kampen als krijgsgevangenen op enige (rechts)bescherming rekenen? De positie van krijgsgevangenen was dankzij internationale verdragen (en toezicht) een geheel andere, lees: betere, dan die van civiele gevangenen in gevangenissen of gedeporteerden in concentratiekampen.

In tegenstelling tot manschappen en onderofficieren konden officieren volgens artikel 27 van de Conventie van Genève niet tot arbeid worden verplicht. Van onderofficieren kon een soort toezichthoudend werk worden gevraagd. Voor manschappen gold de restrictie dat hun arbeid niet direct ten dienste van de oorlogsindustrie mocht staan. Zij werden dan ook veelvuldig via zogenaamde *Arbeitskommando's* ingezet in landbouw en 'civiele' industrie. In de praktijk bleek het lastig te bepalen wat als oorlogsproductie aangemerkt moest worden.²⁰ Bovendien waren de verschillen in de dagelijkse omstandigheden tussen de *Stalags* enorm. Vooral het kamp Mühlberg zou berucht worden omdat er van hieruit honderden (Nederlandse) krijgsgevangenen werden ingezet voor de productie van synthetische brandstof bij de *Hydrierwerke "Hermann Göring"* te Brůx (Most) in Tsjechië.²¹ Bij geallieerde bombardementen op deze complexen in 1944 zijn enkele tientallen Nederlanders omgekomen of gewond geraakt.²² Tevens zijn vanuit dit zelfde kamp enkele tientallen Nederlandse krijgsgevangenen in februari 1945 ingezet bij het bergen van slachtoffers in het verwoeste Dresden.²³

Dit alles stond in schril contrast met de *Oflags*. Grenzeloze verveling bepaalde het dagelijkse leven. Hoewel van alles werd georganiseerd, zoals volley- en voetbalwedstrijden, cabaret en muziekvoorstellingen, konden onderlinge spanningen en irritaties tussen de officieren snel oplopen. Dit laatste komt ook in het boek van De Hartog duidelijk naar voren. De manschappen in de *Stalags* daartegen hadden door hun dagelijkse ritme van (gedwongen) arbeid meer afwisseling in hun dagelijkse bestaan. Bovendien kwamen zij juist door hun inzet in de verschillende *Arbeitskommando's* buiten het kamp regelmatig in

contact met de (Duitse) buitenwereld.²⁴

Het dagelijks leven in *Oflags* of *Stalags* verschilde dus sterk, zowel wat betreft de huisvesting, als de aard van de krijgsgevangenschap.

Tekeningen

Vooral de bewaard gebleven tekeningen geven een beeld van het kampleven. Wat was de drijfveer om deze tekeningen te vervaardigen? In de eerste plaats lijken veel afbeeldingen zuiver als persoonlijke registratie bedoeld. Blijkbaar waren veel militairen zich bewust van het feit dat de situatie waarin ze zich bevonden, hoe ellendig ook, een bijzondere was, die niet alleen in woord maar ook in beeld vastgelegd moest worden. Daarnaast was het tekenen vaak een uitlaatklep voor gevoelens van verveling of frustratie of om simpelweg de tijd te doden.

Een andere belangrijke drijfveer was de sociale context: de groep.

Gebeurtenissen zoals verjaardagen, afscheid nemen van hen die uit krijgsgevangenschap werden ontslagen of werden overgeplaatst, diners, kerst, jaarwisseling enzovoort waren vaak aanleiding een en ander met veel toewijding in beeld vast te leggen. Ten slotte zal het tekenen in krijgsgevangenschap ongetwijfeld een uiting van creativiteit zijn geweest.

In grote lijnen valt een aantal hoofdthema's in de tekeningen te onderscheiden,

Afb. 6 Een tweetal aankondigingen van voetbalwedstrijden in Stanislaw. [1943]

(Afkomstig uit de nalatenschap van majoor A.L. Mes) NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 80

Afb. 7 Spotprent op het examen in Militair Straf- en Tuchtrecht afgenomen in krijgsgevangenschap. Neubrandenburg, nov. 1944. (gesigneerd) "[...] de Vries". Aan de achterzijde: "Examinator: kapitein mr. J.D. Schepers, destijds hoofd juridische afdeling van het Ministerie van Defensie (en leraar bij de Hogere Krijgsschool). Gecommitteerde: 1° luitenant der Koninklijke Marechaussee mr. J.P. van der Steur (tevens docent in deze vakken). Naar door laatstgenoemde naderhand werd vernomen, werden deze examens na de bevrijding rechtsgeldig verklaard, hetgeen vrijstelling van het examen voor deze vakken bij het officiersexamen opleverde. Tekenaar: de toenmalige vaandrig Ben de Vries."

Vermoedelijk betreft het vaandrig B (Ben) G. J. de Vries. Legermuseum, inv. nr. 001047

Het merendeel van het materiaal verbeeldt het *dagelijkse leven*: tekeningen van cabaretstukken, voetbal- en volleybalwedstrijden, voeding en hygiëne, vieringen en kerkdiensten of het 'hangen' in de barakken. Daarnaast kenmerken veel tekeningen zich door de registratie van de omgeving. Vaak is letterlijk iedere hoek van het kamp in beeld gebracht. Toen de Duitsers in 1944 diverse kampen onder druk van het oprukkende Rode Leger ontruimden, hielden sommige krijgsgevangenen de verplaatsingen naar andere kampen op zelfgetekende kaarten nauwkeurig bij. Tevens hielden zij nauwkeurig de ontwikkelingen aan het front op deze kaarten bij.

Een derde drijfveer tenslotte is passief verzet en spot op de Duitsers. Aangezien nagenoeg al het vervaardigde materiaal ter keuring aan de Duitse kampcontrole moest worden voorgelegd, moest men omzichtig te werk gaan. De subtiliteit en het raffinement waarmee onderwerpen in beeld zijn gebracht zijn soms goed getroffen.

Wat opvalt bij de tekeningen is dat deze over het algemeen met grote vaardigheid zijn uitgewerkt. Uit de schaduwval, het perspectief van de gebouwen evenals de verhoudingen van figuren, blijkt veelal een geoefende hand. In veel gevallen is de vervaardiger van deze tekeningen bekend en betreft het officieren die eenvoudig in bronnen of naam- en ranglijsten zijn te traceren. Interessant is overigens dat, zoals onder andere uit cadettenalmanakken blijkt, een aanzienlijk gedeelte van de KMA-docenten, naast andere vakken, tekenen als vak doceerde¹⁰. Dit verklaart wellicht de kundigheid waarmee onder andere gebouwen en interieurs zijn weergegeven.

Een aantal tekenaars en tekeningen valt op:

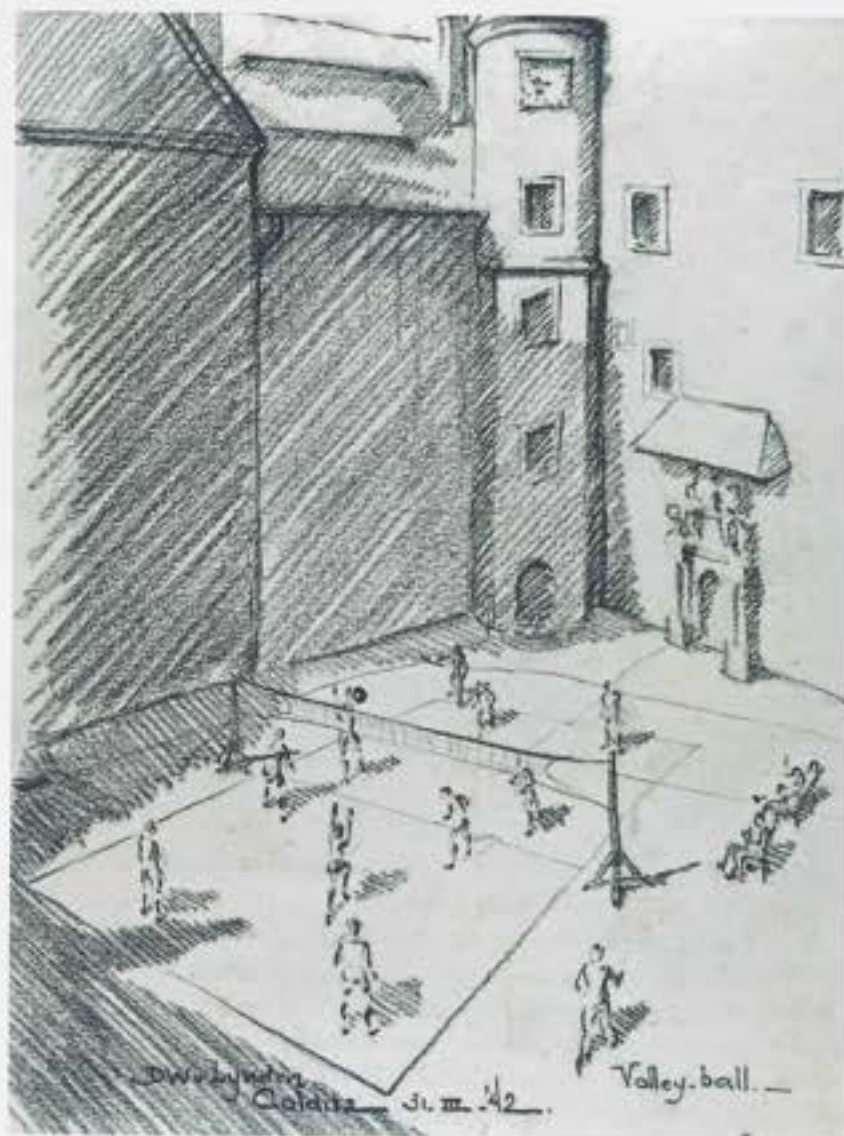
Ter Meulen

Een interessante persoon uit de Colditz-groep is kapitein der Generale Staf KNIL F. H. ter Meulen. Gedurende de mobilisatie in Nederland was Ter Meulen als hoofd van de Inlichtingendienst ingedeeld bij het Stafkwartier van het IIIe Legerkorps. In 1940 behoorde hij tot de groep KNIL-officieren die de erewoordverklaring weigerde te ondertekenen. Op 16 juli 1940, daags na de demobilisatie, schreef hij als *Kriegsgefangene* vanuit een kazerne te Den Haag naar zijn moeder dat hij binnenkort op transport naar Duitsland zou gaan.¹¹ De Colditz-groep waar hij deel van uitmaakte, belandde in juli 1940 eerst in Soest (*Oflag VIA*) dat gesitueerd was in een voormalige infanteriekazerne. Daarna zou de groep via Juliusburg (*Oflag VIII C*), dat was ondergebracht in het klooster Amalienstift, uiteindelijk terechtkomen in het beroemde kasteel Colditz (*Oflag IVC*) dat ten westen van Dresden ligt. De Duitsers hadden aan deze burcht de kwalificatie "Sonderlager/Straflager für Offiziere mit besonderer Bewachung, galt als ausbruchsichern" toegekend. In juni 1943 werd deze groep overgeplaatst naar het grotere officierskamp Stanislaw (*Stalag 371*) dat gelegen was in het oostelijkste deel van het *Generalgouvernement* ten zuiden van

Afb. 8 Porloodtekening van een interieur te Soest vervaardigd door Ter Meulen, 17 oktober 1940, Oflag VI A. NIMH, Ter Meulen, 455, inv. nr. 7

Lemberg (Lvov). Met het oprukken van de Russen in januari 1944 evacueerden de Duitsers de officieren naar het barakkenkamp Neubrandenburg (*Oflag IIE*) ten westen van Stettin (Szczecin). De tekeningen van Ter Meulen geven het beeld van het kamp Soest (1940), de kloosterkerk te Juliusburg (voorjaar 1941) en betreffen een album met getekende Afrikaanse dieren bestemd voor zijn zoon Ernst. Tevens bevindt zich tussen dit materiaal een opmerkelijke schets van een volleybalwedstrijd te Colditz, eveneens bestemd voor Ter Meulens zoon. De vervaardiger hiervan was de luitenant-ter-zee 2^e klasse, baron D.W. van Lynden. Samen met ritmeester E. Steenhouwer ondernam hij als een van de eersten een spectaculaire maar mislukte poging door verkleed als Duitse officier te

Afb. 9 "DW v. Lynden Colditz 31 III '42 Volley-Ball", door luitenant-ter-zee 2e klasse, D.W. Baron van Lynden. Aan de achterzijde "Voor Ernst Ter Meulen". NIMH, Ter Meulen, 455, inv. nr. 7

ontsnappen uit Colditz.²⁷ Ter Meulen behoorde als kapitein der Generale Staf tot het hogere kader van het KNIL. Na de oorlog nam zijn carrière een hoge vlucht. Na de bevrijding werd hij als majoor ingedeeld bij de Staf der Binnenlandse Strijdkrachten onder het commando van Prins Bernhard. In september 1945 vertrok hij naar Indië waar hij in de rang van luitenant-kolonel werd benoemd tot troepencommandant van Bali en Lombok. Nog geen jaar later echter, op 4 juli 1946, overleed Ter Meulen ten gevolge van een zwemongeval.

Afb. 10 Potloodtekeningen van de krijgsgevangenkampen Stanislaw en Neubrandenburg
 Linksboven: "Gezicht op het appelterrein west op onze barakken, 11 aug. 1944" (Neubrandenburg)
 Rechtsboven: "Doorgang naar de Russen, 6 september 1942, Stanislaw". Linksonder: "30 april 1945
 Nederlandsche Driekleur boven 't Kamp Neubrandenburg". Rechtsonder: "Wachtpost IV, 12 sept. 1942", door
 Holsheimer. NIMH, Holsheimer, 471, inv. nrs. 67, 16, 74, 17.

Holsheimer

Bijzonder zijn de tekeningen die afkomstig zijn van kapitein-paardenarts J.G.H. Holsheimer.²⁹ Deze officier behoorde tot de groep van mei 1942 en heeft zich gedurende zijn krijgsgevangenschap in de kampen Langwasser (*Oflag XIII B*), Stanislaw (*Stalag 371*) en Neubrandenburg (*Oflag II E*) ontpopt als de kamptekenaar. Tientallen portretten van officieren, cabaret- en muziekvoorstellingen, en gebouwen zijn door hem met grote vaardigheid getekend. Vooral zijn portretten, in combinatie met de vlotte schetsen van het kamp, geven een goede impressie van het leven in officierskampen. Veel collecties van krijgsgevangenen bevatten reproducties van Holsheimers tekeningen. Hieruit blijkt de bekendheid en waardering die Holsheimer als tekenaar genoot.

Afb. 11 "Korporaal-verpleger J.L. Jongejan, 23 feb. 1945", door Holsheimer
 NIMH, Holsheimer, 471, inv. nr. 183

Afb. 12 "Aan de ritmeester J.H. Daams in dankbare herinnering aan de vele bijeenkomsten in krijgsgevangenschap Oflag 67 Neubrandenburg", "De theorie en de praktijk!" en verso: "Tot gevecht te paard afstijgen!" Potlood/aquareltekening door 't Sas.

NIMH, 't Sas, 474, inv. nr. 8

Afb. 13 "Okt. 43, Pim de Graaff, P. [...], de Jong, F. Hardenberg, Wim Duyne". Kaartspelende en lezende officieren in hun barak in Stanislau (Stalag 371). Potlood/aquareltekening door 't Sas. Vermoedelijk betreft het hier de officieren: majoor der infanterie C.W. Duyne, kapitein der militaire administratie G. Hardenberg (die gedurende de mobilisatie was ingedeeld bij de motorartillerie), kapitein der infanterie W.B. de Jong en luitenant-ter-zee der 1e klasse W.H. de Graaff. NIMH, 't Sas, 474, inv. nr. 10

Afb. 14 "Stanislaw '43 M. Stalag 371 Kamer 264". Interieur van een officierskamer. Pasteltekening door 't Sas, NIMH, 't Sas, 474, inv. nr. 9

Afb. 15 Russische krijgsgevangenen in Stanislaw. Aquarel door 't Sas. NIMH, 't Sas, 474, inv. nr. 6

Afb. 16 "J.L. Stammlager 371 Stanislaw (Galiziën), sept. 42". Aquarel door 't Sas. Collectie Sas, NIMH, 't Sas, 474, inv. nr. 3

Barends

In een andere hoedanigheid komt het kampleven tot uiting in de collectie T. Barends.²⁸ Deze reserve kapitein was als kampoude verantwoordelijk voor de interne orde en gedragingen van de Nederlandse militairen in het kamp Grüne bei Lissa (*Oflag XXI C/Z*) in Posen (Poznan). Ook hield hij de administratie bij van de ontvangst en verzending van pakketten en correspondentie met instanties zoals het Rode Kruis. In deze collectie zijn vele, door verschillende officieren vervaardigde, tekeningen, revueaankondigingen en menukaarten te vinden. Interessant zijn vooral de verschillende manieren waarbij op deze kaarten de liefde voor het vaderland en het koningshuis speels tot uiting wordt gebracht. Menukaarten waarop vermeld staat *Potage à la Beatrix*, *Salade des Alliés*, *Julianasoep* of *Oranjegebak* spreken wat dat betreft erg tot de verbeelding. Ook kerst en oudjaar waren gelegenheden waarbij de militairen uitvoerig stilstonden. Reflectie op het afgelopen jaar en hoop voor het komende jaar waren regelmatig terugkerende thema's.

Afb. 17 Diverse menukaarten uit Oflag XXIC/2 Grune bei Lissa. Uitingen van liefde voor het vaderland en koningshuis werden vaak in diverse kaarten verwerkt. NIMH, Barends, 443, inv. nr. 2

'Het Zesde Oorlogsjaar'

Soms kwamen tekeningen, of zelfs hele boekwerken, vanuit een gezamenlijk initiatief tot stand. Zo kwam het voor dat een groep behorende tot een barak of kamer een compleet jaarverslag uitwerkte. Een goed voorbeeld hiervan is *Het Zesde Oorlogsjaar*.¹⁸ Aan de binnenzijde van het schutblad hiervan staat een opdracht: "Dit jaarverslag over 1944, waarvan de verzorging geheel door eigen krachten geschiedde, aangeboden aan den oudsten bewoner van barak 16B, den Kolonel van den Generale Staf M.W.L. van Alphen, Neubrandenburg, 1 januari 1945". Dit boek is met een ongelooflijke toewijding vervaardigd gezien de zorgvuldige wijze waarop het is geschreven, gebonden en van illustraties voorzien. Het verslag bestaat uit twee hoofddelen: 'Het Wereldgebeuren' en 'Achter Prikkelraad 1944'. Het eerste deel geeft een overzicht van de mondiale

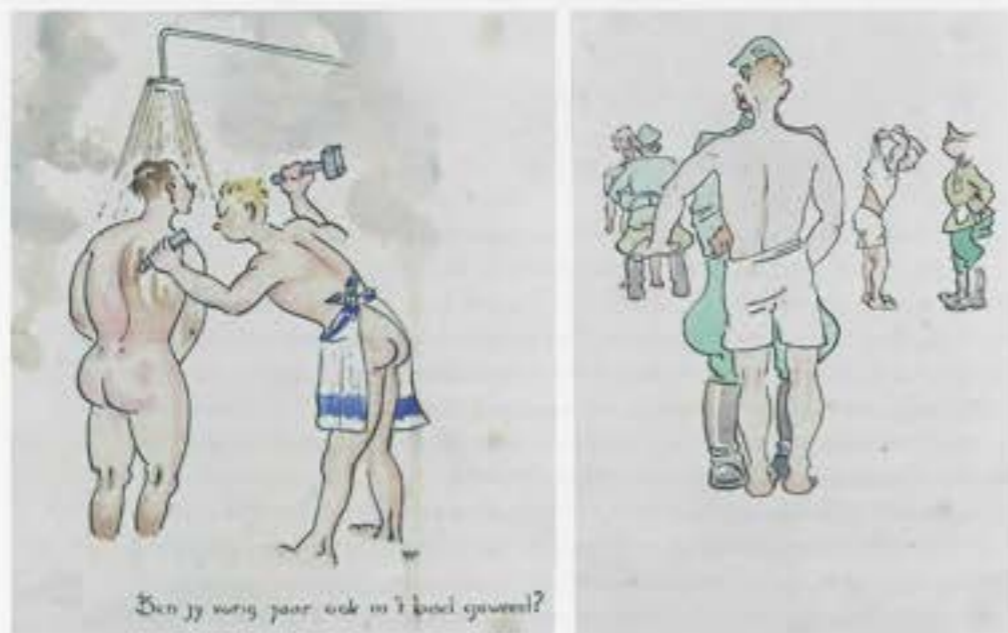
Afb. 18 Schutblad van Het Zesde Oorlogsjaar. Aquarel, anoniem. (1944)
NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 38

politieke en militaire ontwikkelingen in 1944. Het is verbazingwekkend hoe precies de gevangenen in het kamp op de hoogte waren van deze ontwikkelingen. Deel twee beschrijft het dagelijkse leven in het kamp. De volgende thema's komen aan bod: 'Aan- en Afvoer' (Rode Kruis en pakketdienst), 'Het Kamphuishouden' (onder andere: Russische oppassers, coiffeurs, baden, kledingherstel, wasserij, kantine, post en voeding), 'Wetenschap en Kunst' (studie, bibliotheek, mannenkoor, strijkkwartet), 'Ontspanning, Sport en Spel', (cabaret, film, gymnastiek, boksen, schermen, bridge, schaken en roulette), 'Onze Tuinen', 'Rechtszaken' (strafzaken betreffende muiterij, vernieling, insubordinatie en diefstal), 'Van Reizen en Trekken' (ontsnappingspogingen), 'Medische Verzorging' en 'Kerkelijk Leven'. Gezien de gedetailleerde uitwerking biedt dit verslag een indrukwekkende hoeveelheid aan gegevens over het kampleven in een Oflag. Opvallende onderwerpen in het verslag zijn onder andere de 'Beursoverzichten' waarin per maand de waarde van tal van levensmiddelen wordt uitgedrukt in aantallen sigaretten. Daarnaast geven de beschreven stafzaken een goed beeld van spanningen en ongeregelde heden die met regelmaat tussen officieren de kop opstaken. Een aantal thema's in dit verslag is voorzien van aquareltekeningen van hoog niveau.

222

Afb. 19 "Ontvluchtpoging met moderne snuffes". Illustratie uit het hoofdstuk "Van Reizen en Trekken" in Het Zesde Oorlogsjaar. Aquarel, anoniem. NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 38

Afb. 20 "Ben jij vorig jaar ook al in 't bad geweest?" en "S.D. Prüfung". Illustraties uit het hoofdstuk "Kamphuishouding" in Het Zesde Oorlogsjaar. Aquarel, anoniem. NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 38

Opmerkelijk is overigens dat er van dit verslag meerdere versies bestaan. Zo bevindt zich binnen de NIMH collectie *Krijgsgevangenschap en Kampen*, een tweede exemplaar van *Het Zesde Oorlogsjaar*.¹² Dit verslag is eveneens volledig handgeschreven, in tekst volledig identiek aan bovenstaand verslag, maar wijkt wat betreft illustraties en uitvoering sterk af. De thematiek van een nieuw jaar, dat voeding tot nieuwe hoop geeft, wordt overigens prachtig geïllustreerd op de eerste pagina van dit verslag. Een waterverftekening laat Vader Tijd zien die, vergezeld van zijn attributen, zeis en zandloper (vergankelijkheid), op oudejaarsavond de geopende kamppoort verlaat. De Nederlandse officieren doen hem uitgeleide. Op de schouders van een van de officieren zit een jong kind dat het nieuwe jaar 1945 symboliseert. Op de achtergrond opent een Duitse bewaker de poort.

223

Afb. 21 Vader Tijd verlaat op oudejaarsavond het kamp. De officieren in het kamp doen hem uitgeleide. Het nieuwe jaar 1945 rust symbolisch op een der schouders van de officieren. Illustratie uit Het Zesde Oorlogsjaar. Aquarel, anoniem.

NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 50

Van Dulmen-Krumpelman

Al vrij snel na de bevrijding verschenen er publicaties ter herinnering aan de Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap. *Prikkeldraad* en *Onze officieren in krijgsgevangenschap* zijn daarvan de bekendste voorbeelden. Dat overigens de waarde van het jaarverslag *Het Zesde Oorlogsjaar* al snel na de oorlog werd onderkend, blijkt uit de uitvoerige aandacht die hieraan in dit gedenkboek wordt besteed. Minder bekend daartegen is *Langwasser - Stanislaw - Neu Brandenburg, mei 1942 - juni 1945*. Deze uitgave bestaat uit een map met 24 hoogwaardige reproducties van kleurentekeningen gemaakt door kapitein (kok) H.W. van Dulmen-Krumpelman. Op de achterzijde zijn de platen genummerd en voorzien van een begeleidende tekst. Deze map is in 1948/49 in een beperkte oplage gedrukt door Vernhout & Van Sluijters Drukkerijen te Haarlem. Uit de voorafgaande brochure van Van Dulmen-Krumpelman blijkt dat het plan tot het doen reproduceren en uitgeven van deze tekeningen al in Stanislaw was ontstaan. Blijkbaar was de animo onder de officieren groot om een herinnering aan deze periode van gevangenschap te hebben. Ter bekostiging van dit initiatief kon voor de som van 12,50 gulden worden ingetekend. Van Dulmen-

224

Afb. 22 Langwasser-Stanislaw en Neu-Brandenburg mei 1942 - juni 1945. Map met reproducties getekend en uitgegeven door kapitein H.W. van Dulmen-Krumpelman. NIMH, Krijgsgevangenschap en kampen, 444, inv. nr. 74

Krumpelman heeft hiervoor direct na de bevrijding zelfstandig de drukkerij benaderd en op basis van de intekenlijst, waarop ongeveer 1200 handtekeningen voorkwamen, afspraken gemaakt. Toen twee jaar later de platen daadwerkelijk gedrukt werden, bleek de drukprijs per map verdubbeld te zijn. Mede hierdoor waren vele officieren 'vergeten' dat zij na de bevrijding hadden ingetekend. Van Dulmen-Krumpelman schreef in een circulaire de desbetreffende officieren aan en trachtte hen er alsnog toe te bewegen hun toezegging gestand te doen. Als initiatiefnemer van deze uitgave, dreigde Van Dulmen-Krumpelman door de ontstane situatie met een schuld aan de drukkerij te blijven zitten. Was aanvankelijk het enthousiasme onder officieren voor de totstandkoming en aanschaf van deze map groot, vier jaar later gaven velen nul op rekest. De belangstelling voor een blijvende herinnering aan de periode van krijgsgevangenschap was blijkbaar aan het verbleken.²¹

225

Na de Bevrijding

Het relaas over Van Dulmen-Krumpelman en de daarop volgende publicatiestifte illustreert de teruglopende aandacht voor de periode van krijgsgevangenschap na de bevrijding. Dit is in zekere mate ook wel te verklaren. De krijgsgevangenen stonden gedurende de bezetting aan de kant, zij behoorden in de ogen van velen tot diegenen die zich hadden geconformeerd aan de bezetter. Dit bleek duidelijk bij de thuiskomst van de krijgsgevangenen na de bevrijding. Niet een hartelijke maar een kille ontvangst viel hun ten deel omdat een aanzienlijk deel van de bevolking meende dat de militairen zich vrijwillig in krijgsgevangenschap hadden laten voeren. Dit werd niet bepaald gezien als een dappere houding die per slot van rekening van een militair, en vooral van een officier, verwacht mocht worden. Bovendien moest het land na 1945 worden opgebouwd en in die omstandigheden was er nauwelijks tijd of aandacht voor reflectie of nazorg. Dit gold overigens beslist niet alleen voor de teruggekeerde krijgsgevangenen.²²

Conclusie

Uit dit voorlopig onderzoek naar tekeningen die onderdeel uitmaken van de collecties van het NIMH en het Legermuseum, kan het volgende worden geconcludeerd. In de eerste plaats verschaffen de tekeningen een goed inzicht in het dagelijkse leven in krijgsgevangenschap. Veel aspecten van het leven achter prikkeldraad worden in de tekeningen uitvoerig uitgewerkt. Het beeld dat ontstaat bij het bekijken van tekeningen, schetsen en kaarten is echter hoofdzakelijk dat van officieren in krijgsgevangenschap. Het meeste materiaal is bovendien afkomstig van de groep uit mei '42. Dit geldt zowel voor de geschreven bronnen als wel voor de tekeningen en de memorabilia. Hun nalatenschap staat in schril contrast met de groep uit '43. Hoewel er van deze groep relatief veel dagboeken en herinneringen bewaard zijn gebleven, is het aantal tekeningen nihil. Het leven

van officieren en dat van minderen in krijgsgevangenschap verschilde sterk. Dit blijkt uit diverse bronnen zoals onder andere de dagboeken in de collectie Mojet. De sfeer die uit de dagboeken van manschappen spreekt is dan ook van een geheel andere aard dan het beeld dat de tekeningen van officieren oproepen.

In de tweede plaats zagen we dat een aanvankelijk enthousiaste aanzet tot het uitgeven van herinneringsliteratuur en (reproducties van) tekeningen vlak na de bevrijding, enkele jaren later als een nachtkaaars dooft. Een deel van de Nederlandse bevolking zag de ex-krijgsgevangenen niet als slachtoffers of helden maar als conformisten die zich gedwee hadden laten afvoeren. Bovendien pakten de meesten na de oorlog de draad van het leven weer op. Veel ex-krijgsgevangen militairen werden uitgezonden naar Nederlands-Indië. Tijd voor reflectie of nazorg was er nauwelijks.

Vervolgens blijkt dat de literatuur die vanaf begin jaren zeventig verschijnt, in sterke mate de beeldvorming van militairen in krijgsgevangenschap heeft bepaald. Het uitgangspunt in deze publicaties zijn de standvastige officieren van de Colditz-groep. Naast hun vindingrijkheid en drang om te ontsnappen, waren zij het immers die, in tegenstelling tot de rest van het officierskorps, hun rug recht hadden gehouden en de erewoordverklaring in 1940 niet hadden ondertekend. De tekeningen van officieren in krijgsgevangenschap nuanceren dit heroïsche beeld enigszins.

Ten slotte tonen de tekeningen aan dat tekenen een vaardigheid was die veel officieren goed onder de knie hadden. Hun indrukwekkende oeuvre geeft een goed beeld van Nederlandse officieren in Duitse krijgsgevangenschap.

Bronnen

Collecties Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag
Collecties Legermuseum te Delft

Literatuur

- Amstel, G. van, *De zak met vlooien. Oflag 67, Stalag 371, Ontvluchtelingen van Nederlandse officieren uit krijgsgevangenschap* (Blaricum, 1974)
- Douw van der Krap, C.L.J.F., *Contra de swastika. De strijd van een onverzette lijkje Nederlandse marineofficier in bezet Europa, 1940 - 1945* (Bussum, 1981)
- Hartog, L. de, *Officieren achter prikkeldraad 1940 - 1945. Nederlandse militaire in Duitse krijgsgevangenschap* (Baarn, 1983)
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 8 (1)* (Den Haag, 1978)
- Kornaat, K., *In de Greep van de vijand. Nederlandse militairen in Duitse en Japanse krijgsgevangenschap 1940-1945* (Amsterdam, 1995)
- Larive, E.H., *Vannacht varen de Hollanders* (Amsterdam, 1950)
Onze officieren in krijgsgevangenschap
- Maarseveen D. van, *Fotograaf in Krijgsgevangenschap* (Amsterdam, 1984)
- Mulder, W. en B. Entrop, *Prikkeldraad. Nederlandse krijgsgevangenen spreken* (Delft, 1945)
- 'Onze officieren in krijgsgevangenschap. Gedenkboek'. Uitgave *Ons Leger*, 31^e jaargang, nr. 5, (mei 1947)
- Smit, D.J., *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis. Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming, hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945* (Den Haag, 1997)
- Sutherland, J.G., *Dagboek van mijn krijgsgevangenschap te Neurenberg, Stanislau (Oekraïne) en Neu-Brandenburg (Driebergen)* (Driebergen, 1985)
- Zwaan, J., *Kamp- en fronttekeningen van ooggetuigen vertellen over de Tweede Wereldoorlog* (Alphen a/d Rijn, 1970)

Noten

- 1 NIMH, Larive, 7, inv. nr. 8. Via Zwitserland en Spanje belandde Larive in uiteindelijk in Engeland, waar hij vervolgens op eigen verzoek werd geplaatst bij de Nederlandse Motor Torpedo Boot (MTB) Brigade.
- 2 Eind 1943 wist L.J.F. Douw van der Krap, na de zoveelste poging, te ontsnappen uit Stanislaw en sloot hij zich aan bij de Poolse Illegaliteit. Hij maakt vervolgens de opstand in Warschau mee en was betrokken bij de Slag om Arnhem. Zowel Larive als Douw van der Krap werden voor getoonde moed, beleid en trouw gedurende de Tweede Wereldoorlog, benoemd tot Ridder der 4^e klasse in de Militaire Willemsorde.
- 3 Het dagboekje van J.G. Sutherland valt hierbij op. In tegenstelling tot de hierboven behandelde boeken, gaat hij in op het dagelijkse leven in de kampen zonder daarbij het geheel te draperen met heroiek.
- 4 Zo heeft bijvoorbeeld de kleinzoon van F. de Waal (1911-1995) de herinneringen van zijn grootvader op een zeer informatieve wijze gepubliceerd via internet en aangevuld met informatie over Stanislaw en mede-gevangenen.
http://www.eindhovenfotos.nl/levensloop_frans_de_waal.htm
- 5 Nationaal Archief. Toegang 2.13.98 Inventaris van het archief van het ministerie van Defensie. Collectie Krijgsgevangenen, 1940 - 1946. Het Rode Kruis, (o.a.) CD 54 t/m V Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap. Tevens inv. nrs. 173, 175, 176, 180, 394, 474, 550, 721.
- 6 Het persoonlijk album van E.H. Laurillard bevindt zich in de collecties van het NIMH, toegang 475.
- 7 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), *Nederlandse krijgsgevangenen*, 402
- 8 Smit, 1997, 19. Via het Zweedse gezantschap te Berlijn en het Internationale Rode Kruis kwamen de Personalkarten van Nederlandse krijgsgevangenen uit dit archief uiteindelijk terecht bij het Ministerie van Oorlog te Den Haag.
- 9 NIMH, Mojet, 415
- 10 Smit, 1997, 54. In opdracht van de Duitsers hielden zij zich vooral bezig met het ontmantelen van de militaire organisatie zoals het verzamelen, administreren en inleveren van wapens, munitie en uitrusting. Dit materieel werd vervolgens op grond van de capitulatiebepalingen overgedragen aan de Duitse instanties.
- 11 Het Departement van Defensie werd hierbij gereduceerd tot het Bureau Afwikkeling, en vanaf begin 1942 omgevormd tot 'Commissariaat voor de Belangen van de v.m. Nederlandsche Weermacht'.
- 12 De Jong, Deel 8, 122 - 129. De groep generaals bestond uit J.J.G. baron van Voorst tot Voorst, tijdens de meidagen commandant van het veldleger, H.F.M. baron van Voorst tot Voorst, chef landmachtstaf alg. hoofdkwartier, R.W. Best, commandant luchtverdediging, A.R. van den Bent, commandant I^{ve} legerkorps en H.C.G. baron van Lawick, gouverneur der KMA.
- 13 In de literatuur wordt deze groep ook wel aangeduid als de 'Stanislaw/Neubrandenburg groep'.
- 14 De eerste controle had plaatsgevonden in juli 1941. Nadat de papieren van de officieren waren gecontroleerd, konden zij weer huiswaarts keren.
- 15 Deze groep verbleef in een viertal kampen. Van 16 mei 1942 tot begin augustus 1942 verbleef deze groep te Langwasser bij Neurenberg. Vanaf begin augustus 1942 tot begin januari 1944

- te Stanislaw (Polen). Tenslotte verbleven de officieren van begin januari - juni 1944 tot aan de bevrijding respectievelijk in Neubrandenburg (N.W. van Berlijn) en Tittmoning (Z.O. van München).
- 16 Ibidem, 125
  - 17 Smit, 28 - 31
  - 18 Smit, 63
  - 19 Binnen het Wehrkreis Dresden bijvoorbeeld, dat het cijfer IV was toebedeeld, lagen onder andere Oflag IV C (Colditz), Stalag IV B (Mühlberg am Elbe) en Stalag IV D (Torgau am Elbe).
  - 20 Smit, 73
  - 21 Deze stad ligt noordelijk in het Ertsgebergte (Noord-Bohemen) waar nog tot op heden bruinkool wordt gewonnen. Duitsland was gedurende het verloop van de oorlog, en het verliezen van belangrijke olievelden, steeds meer aangewezen op deze productiewijze van brandstof.
  - 22 Smit, 74
  - 23 Zie het dagboek van G.C.M. Wubben. NIMH, Mojet, 415, inv. nr. 69
  - 24 Smit, 200-201
  - 25 In de cadettenalmanak van 1939 heeft van de in totaal 67 docenten (militair en burger) er 13 tekenen als vak in het onderwijspakket.
  - 26 NIMH, Ter Meulen, 455, inv. nr. 7 In de bronnen worden verschillende kazernes genoemd. De Hartog heeft het over de Nieuwe Frederikkazerne (p.22). Douw van der Krap noemt de (oude of nieuwe ?) Alexanderkazerne als verzamelplaats (p.92). Larive noemt de Frederikkazerne (p.20)
  - 27 In januari 1944 lukte het Van Lynden overigens wel te ontsnappen uit Stanislaw.
  - 28 NIMH, Holsheimer, 471
  - 29 NIMH, 't Sas, 474
  - 30 NIMH, Barends, 443
  - 31 NIMH, Krijgsgevangenschap en Kampen, 444, inv. nr. 38
  - 32 NIMH, Krijgsgevangenschap en Kampen, 444, inv. nr. 50
  - 33 NIMH, Krijgsgevangenschap en Kampen, 444, inv. nr. 74
  - 34 W. Berkelaar, 'Ontvangen maar omstreden. Terugkeer uit Duitse Krijgsgevangenschap', in: Hinke Piersma [red.] *Mensenheugnis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam, 2001)

Karel Nicolas en Louis Ph. Sloos

Eendracht bij leger en vloot¹

De invoering van een nieuw
uniform voor vlagofficieren van
de vloot en opperofficieren van
het leger in 1766

De eerste aanwijzingen dat officieren bij de
oorlogsvloot een heus uniform hebben gedragen
dateren van omstreeks 1750. Een reconstructie van
de weerbarstige geschiedenis van het uniform bij de
marine aan de hand van geschreven bronnen en
eigentijds beeldmateriaal.

Luitenant-kolonel der Mariniers b.d.

drs. Karel Nicolas is oud-directeur van het
Mariniersmuseum in Rotterdam

Louis Ph. Sloos is conservator literatuur/bibliothecaris
van het Legermuseum

Afb. 1 Vice-Admiraal Volkhard Schram (1622-1673). Portret en gravure f.
Veenhuysen. Hier dient de rijkelijk geborduurde band vermoedelijk (ook)
om de sabel aan te dragen.

Plaat in: G. Brandt, S. Centen, Historie der vermaerde zee- en koop-stadt
Enkhuisen, ... (Hoorn 1757). Inv. nr. 00122572

De invoering van een uniform voor vlagofficieren bij de vloot en opperofficieren bij het leger in de eerste helft van de achttiende eeuw leidde er paradoxaal genoeg toe dat deze hoogste officieren nauwelijks van elkaar en qua rang te onderscheiden waren. Vóór de invoering van uniformen waren de belangrijkste kenmerken van een vlag- of opperofficer een oranje sjerp, die zich in het begin van de zeventiende eeuw ontwikkelde tot een brede band, rijkelijk geborduurd met oranje zijde en gouddraad, en een commandostaf.² In de periode 1750-1766 werden de rangen van de hoogste officieren van het leger en de vloot aan elkaar gekoppeld en werd uiteindelijk een identiek uniform ingevoerd, terwijl het verschil tussen marine en leger duidelijk zichtbaar bleef.

Vlag- en opperofficieren

De vlag- en opperofficieren werden uit het bestand van scheepskapiteins of regimentscommandanten geselecteerd om het commando te voeren over een aantal schepen of meerdere regimenten en traden uitsluitend in geval van nood of in tijd van oorlog in deze functie op. De legerofficieren bekleedden daarnaast bijvoorbeeld een functie als gouverneur van een vestingstad.³

Figuur 1. Vlag- en opperofficieren, 1750

Luitenant-admiraal-generaal	=	Veldmaarschalk
Luitenant-admiraal	=	Generaal van de cavalerie en infanterie
Vice-admiraal	=	Luitenant-generaal
Schout-bij-nacht	=	Generaal-majoor

Het bereiken van de status van vlag- of opperofficer was niet zelden aanleiding voor de desbetreffende militair om zichzelf te laten portretteren. Zij onderscheidden zich overigens, althans op deze portretschilderijen, door het gebruik van harnasstukken, zoals de borstplaat en de ringkraag.⁴ Dit laatste is bijvoorbeeld te zien op het portret van François van Aerssen, heer van Sommelsdijk (1660-1740), admiraal van Holland en Westfriesland, in het Rijksmuseum in Amsterdam, een werk van Mattheus Verheijden (1700-1777) uit 1728. De vele zeeslagen in de tweede helft van de zeventiende eeuw hebben daarnaast helden opgeleverd van wie portretten zijn gemaakt, zij het dat er toen dus nog geen uniformen bestonden. In de achttiende eeuw moeten we het vooral hebben van portretten uit de jaren tachtig, toen gevechten plaatsvonden in het kader van de Vierde Engelse oorlog (1780-1784).

Uniformen bij de marine

Voor de bestudering van het marine-uniform hoeven we niet verder terug dan het jaar 1700. Het is eerder de vraag of er in de eerste helft achttiende eeuw wel reeds een uniform op de vloot bestond. De meningen hierover zijn verdeeld.⁵

Afb. 2 Vice-admiraal François van Aerssen, heer van Sommelsdijk (1660-1740), tekening Jan Hoynck van Papendrecht (1858-1933) naar een schilderij van Mattheus Verheijden (1700-1777) uit 1728 in het Rijksmuseum in Amsterdam. Inv. nr. CL U 010-0066

Het was bij de vloot in de zeventiende eeuw de gewoonte dat scheepsofficieren onder meer rokken in diverse kleuren, zoals bruin, grijs en zwart, droegen. Later kreeg de kleur blauw de voorkeur en in het begin van de achttiende eeuw gingen zij meestal gekleed in een blauwe uniformrok, die men naar eigen smaak met goudgalon versierde.⁶ Het vermoeden bestaat dat bij de verschillende admiraliteiten in het begin van de achttiende eeuw al een uniformvoorschrift

Afb. 3. Luitenant-admiraal Cornelis Schrijver (1686-1768), tekening Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933) naar een schilderij van Jan Maurits Quinkhard (1688-1772), 1736, Hoorn, Westfries Museum. Inv. nr. CL U 010-0066

werd gehanteerd.¹ Maar er kan ook sprake zijn van min of meer uniforme kleding die werd betrokken bij kleermakers. Dit gold waarschijnlijk vooral voor de vlagofficieren. Hun kleding leek dan ook sterk op die van bijvoorbeeld diplomaten. Er was immers sprake van kleding die hoorde bij bepaalde rangen en standen en daar was de mode weer op van invloed. Dit had kennelijk tot gevolg dat vlagofficieren en diplomaten in het begin van de achttiende eeuw bijna hetzelfde gekleed gingen.

Voor het Staatse leger verscheen op 1 maart 1672 reeds het eerste uniform-reglement. Volgens onder anderen F.L. Diekerhoff, samensteller van de

Afb. 4. Vice-admiraal Hendrik Lijnslager (1693-1768), tekening Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933) naar een schilderij van Guillaume Jean Joseph de Spinny (1721-1785) uit 1759 in het Rijksmuseum in Amsterdam. De rok en het vest van Lijnslager zijn voorzien van het bewuste loofgalon. Inv. nr. CL U 010-0066

waardevolle bronnenuitgave *Het marine-uniform tot 1809*,² kwam de noodzaak van een uniform op de vloot veel later. Dit had volgens hem alles te maken met het feit dat de bemanning van een schip tot in de negentiende eeuw zelden groter was dan 500 man. Omdat een schip een kleine, gesloten eenheid vormde kende men elkaar en wist men precies wie wie was. Aangezien een schip daarnaast vocht als eenheid en duidelijk herkenbaar was aan zijn vlaggen, was de noodzaak van een uniform in die tijd, in tegenstelling tot bij het leger, volgens Diekerhoff vrijwel afwezig.³

Afb. 5 Luitenant-admiraal Jacob Reynst (1685-1756), schilderij Frans Decker (1684-1751). Ook diens rok en vest zijn voorzien van het loofgalon. (Foto documentatie C.B. Nicolas)

Laatstgenoemde vergeet echter dat een compagnie bij het leger evenmin groot was. Bovendien ging de marine ook aan land wanneer dat nodig was met landingsdetachementen, bestaande uit scheepssoldaten, die werden aangevoerd door de commandeur van de scheepssoldaten. Onder aanvoering van een scheepsofficier konden zelfs de matrozen worden ingezet. De scheepssoldaten moeten overigens niet verward worden met de mariniers, die beter bekend staan als zeesoldaten. Deze ontstonden later naast de scheepssoldaten. Tot slot waren er ook nog de militairen van het leger die op fluitschepen werden vervoerd om elders te worden ingezet. De mariniers voeren uitsluitend op oorlogsschepen.

Dit alles laat onverlet dat er lange tijd geen uniformen werden gedragen bij de marine. De echte reden hiervoor is waarschijnlijk van financiële aard.¹⁶ De admiraliteiten moesten zelf hun inkomsten genereren uit de convoyen en licenten. De kapiteins kregen niet zoals de regimentscommandanten bij het leger geld om uniformen voor de manschappen te kopen. Een belangrijk bijkomend probleem was dat het marinepersoneel telkens te kort in dienst was

om de kosten van een uniform te kunnen terugbetalen aan de kapitein zoals bij het leger gebeurde. Als de vloot in de thuishaven lag werd de bemanning afgedankt. De marine kende geen garnizoen zoals het leger.

Een ander belangrijk aspect was dat de vloot tot in 1653 bestond uit oorlogsschepen aangevuld met koopvaardijsschepen, die werden gehuurd.¹⁷ Kort nadat in de slag bij Ter Heide 24 gezagvoerders van een koopvaardijsschip vluchtten of geen actie ondernamen terwijl zij onderdeel uitmaakten van de oorlogsvloot van Tromp, vooral in de jaren 1652 en 1653 een veelgehoorde klacht, maakten de Staten-Generaal hieraan een einde door te bepalen dat alle gehuurde schepen moesten worden afgedankt.¹⁸

In de tijd waarin schepen werden ingehuurd was het de gewoonte dat die bemanning in zijn eigen kleding voorzag. Er werd simpelweg een schip met bemanning gehuurd en verder had de marine niets met dit soort zaken van doen, zeker niet gezien de relatief korte huurperiode van circa zes maanden. De periode waarin de overgang plaatsvond van gehuurde schepen naar een 'staande vloot' betekende een financiële aderlating die ten slotte weinig ruimte zou hebben geboden voor de aanschaf van uniformen.

Afb. 6 Generaal der artillerie Hobbe Esias baron van Aylva, gouverneur van Maastricht, gravure naar een schilderij door Jean Fournier (1703-1754), thans in kasteel Zypendaal in Arnhem. Dit is de vroegst bekende afbeelding van een rok en vest met loofgalon. Inv. nr. 00100750

Rangen en onderscheidingstekens

De bekende schilder van militaire taferelen Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933), die ook nauwgezet uniformen bestudeerde, schreef op een schets: 'Merkwaardig is het verschil in de borduursels op de rokken der vlagofficieren in de loop der achttiende eeuw'.¹³ Hoyneck van Papendrecht doelt op drie uniformen, te weten van François van Aersen voornoemd, Cornelis Schrijver (1686-1768) en van Hendrik Lijnslager (1693-1768). De kleding van Van Aersen en Schrijver noemt Hoyneck van Papendrecht ten onrechte een uniform. Wat Lijnslager draagt komt op nog twee portretten van vlagofficieren voor, namelijk van Willem baron van Wassenaer (1712-1783), een schilderij uit 1755 en Jacob Reynst (1685-1756), een werk uit 1750.¹⁴ Daarnaast bestaan er nog vele soortgelijke portretten van generaals van de infanterie en cavalerie. Het tenue bestaat uit een lange donkerblauwe rok tot op de knie vallend met goud loofgalon, zonder kraag of terugslagen, een brede grote blauwe mouwopslag, rood vest tot een handbreedte boven de knie vallend met goud loofgalon, rode kniebroek, rode kousen en zwarte lage schoenen, driekante hoed met goudgalon langs de rand, van binnen met struisveer belegd en zwarte kokarde met vergulde knoop.¹⁵

Afb. 7 Generaal-majoor met rok en vest voorzien van golfgalon. Anonieme contemporaine tekening in kleuren. Volgens de uniformkundige dr. F.G. de Wilde is dit de enige contemporaine uniformkundige tekening van een generaal in dit uniform, daarnaast bestaan er alleen portretten. Inv. nr. CL U 010-0008

Afb. 8 Andreas August graaf Praetorius (1762), sinds 1742 generaal der infanterie in het Staatse leger en gouverneur van Bergen op Zoom van 1748-1758. Dit is de oudst bekende afbeelding van het generaalsuniform met golfgalon, dat wil zeggen van vóór 1762. Tekening van Jan Hoyneck van Papendrecht naar een schilderij in het stadhuis van Bergen op Zoom. Inv. nr. CL U 010-0066

Het is onbekend wanneer dit uniform werd ingevoerd, de oudst bekende afbeelding van een dergelijk uniform dateert uit 1749. Het betreft een portret van Hobbe Esias baron van Aylva, generaal der artillerie, gouverneur van Maastricht, geschilderd door Jean Fournier (1703-1754), thans in kasteel Zypendaal in Arnhem.¹⁶

Bij nadere beschouwing blijken de borduursels op de rok en het vest echter niet identiek te zijn, maar er zit wel systeem in. Als de rangen van de heren worden bekeken blijkt dat de verschillende borduursels de rangen aangeven. Een maatregel op 8 maart 1750 maakt duidelijk dat men een probleem moet hebben gehad met de vergelijking van de rangen bij de vloot en de armee. De oplossing hiervoor werd geleverd toen stadhouder prins Willem IV, die in 1747 was uitgeroepen tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel en tot kapitein-generaal-admiraal, op genoemde datum een grote bevordering deed en zeventien nieuwe vlagofficieren aanstelde.¹⁷ Op dezelfde dag bepaalde Willem IV per brief onder meer dat de rangen van de zee- en opperofficieren moesten worden gereguleerd en vastgesteld teneinde misverstanden te voorkomen. Vanaf dat moment waren de rangen aan elkaar gekoppeld zoals weergegeven in figuur 1.¹⁸

Afb. 9. Generaal-majoor (sinds 1787) Daniel Anthonie baron van Plettenberg (1725-1792) in 1789. Tekening Jan Hoyck van Papendrecht (1858-1933) naar een miniatuurportret. Hoyck schreef bij de schets: 'de uniform [...] is niet van zijn regiment [...] het is de uniform voor generaals, admiraals en schout bij nacht'. Inv. nr. CL U 010-0066

Uit dit zelfde jaar dateren volgens Diekerhoff voor zover bekend de eerste aanwijzingen voor de reglementering van het uniform van de zeeofficieren van hogerhand.²⁰

In 1751 overleed Willem IV en op 2 mei 1752 werd daarom door zijn weduwe Anna van Hannover, die optrad als gouvernante van de jonge Willem V, onder andere bepaald dat zeeofficieren zich voortaan nog uitsluitend in uniform aan het hof mochten vertonen.²¹ Dit is tevens de eerste tot nu toe bekende aanwijzing dat er een zeeofficiersuniform was.

In 1755 werd vervolgens besloten dat de zeeofficieren ook in eigen kring bij vergaderingen voortaan uitsluitend in hun uniform mochten 'binnen staan', dat wil zeggen letterlijk staand als toehoorder de vergadering bijwonen.²²

Afb. 10. Schout-bij-Nacht Willem van Braam (1732-1807) als kapitein-ter-zee tijdens de slag bij Doggerbank, 5 augustus 1781, links zijn schip de 'Piet Heyn'. Van Braam draagt het in 1766 bij de marine ingevoerde 'generaalsuniform', met golfgalon op rok en vest, zij het met rode mouwomslagen (vergelijk vorige twee afbeeldingen). Contemporaine handgekleurde gravure Mathias de Sallie (1749-1791), naar Johannes Craco (1745-1807). Inv. nr. 00100508

Afb. 11 Vice-admiraal Johan Arnold Zoutman (1724-1793) in het uniform uit 1766, net als Van Braam verbeeld als held van Doggersbank. Contemporaine handgekleurde gravure Reinier Vinkeles (1741-1816), naar Pieter Frederik de la Croix (1709-1782). Inv. nr. 00101231

Een montering om buyten 's lands met distinctie te papperen

Het uniform won duidelijk aan belang, waarbij het hof geen onbelangrijke rol speelde. Het einde van het Stadhouderloze tijdperk maakte namelijk dat bij uitstek de stadhouder of zijn waarnemer en hoffunctionarissen te maken kregen met de geuniformeerde vlag- en opperofficieren. Dit verklaart misschien (mede) waarom Willem V al voordat hij op 8 maart 1766 werd ingehuldigd als stadhouder op 10 januari in een order de persoonlijke wens uitte dat de vlagofficieren voortaan hetzelfde, inmiddels totaal gewijzigde, uniform zouden dragen als de generaals te land, met een klein verschil.²¹ Daarnaast was de stadhouder uiteraard een (dwingende) bindende factor tussen de vijf admiraliteiten. Deze waren in 1597 ingesteld en stonden weliswaar onder toezicht van de Staten-Generaal maar dit werd een formaliteit waardoor de admiraliteiten in Amsterdam, Rotterdam (admiraliteit van de Maas), het Noorderkwartier (beurtelings Hoorn en Enkhuizen), Middelburg (admiraliteit van Zeeland) en Harlingen (admiraliteit van Friesland), zelfstandig konden opereren. Dit komt duidelijk naar voren in de order van 21 januari 1766 uit naam van de stadhouder, waarin staat dat alle zeeofficieren, tot welke admiraliteit zij ook behoorden, hetzelfde uniform moesten dragen, want anders had de uniformverandering nog geen zin.

Het belangrijkste element van de wijziging was de algemene invoering van het golfgalon, dat het onoverzichtelijke loofgalon moest vervangen. De rangonderscheidingstekens werden nu ook duidelijk vastgesteld: de schout-bij-nacht een enkele galon om de mouwomslag, de vice-admiraal een dubbele, en de luitenant-admiraal een dubbele galon om de mouw en op de mouwnaad aan de voorzijde. Zo zagen zij er hetzelfde uit als een generaal-majoor, respectievelijk een luitenant-generaal en een generaal van de infanterie, die al sinds circa 1750 zo gekleed gingen. Het uniform zag er als volgt uit: de blauwe rok is korter geworden en valt een handbreedte boven de knie. De mouwopslagen liggen nu vrijwel strak tegen de mouw. Ook het vest is korter geworden en valt tot halverwege het bovenbeen, terwijl de onderkant, ter hoogte van de vestzakken reeds schuin naar achter wordt gesneden. Het vest is rood, evenals broek en kousen. De vlagofficieren hadden ter onderscheiding rode mouwopslagen²². De situatie was dus sterk verbeterd: de uniformen waren identiek, de rangen waren aan elkaar gekoppeld, en er was een subtiel verschil tussen de uniformen, zodat de vlag- en opperofficieren toch in een oogopslag onderscheiden konden worden. Wel wijst de iconografie uit dat er altijd uitzonderingen bleven, zoals vlagofficieren of generaals die een harnas dragen of een andere kleur broek of vest. Lastig daarbij is dat niet altijd bekend is uit welke tijd portretten dateren, of portretten deels zijn aangepast, et cetera. Ook moet rekening gehouden worden met schilderkunstige conventies.

Figuur 2. Overzicht uniformovereenkomsten en -veranderingen vlag- en opperofficieren 18e eeuw

Periode	VLOOT								ARMEE			
	Officieren				Vlagofficieren				Opperofficieren			
	Broek	Vest	Kraag	Opslag	Broek	Vest	Kraag	Opslag	Broek	Vest	Kraag	Opslag
±1700-±1750	BLUE DU ROI				BLUE DU ROI							
2-5-1750	Montering zonder goud of zilver				RANGEN GELUK GESTELD							
23-4-1755	Montering											
1765												
21-1-1766	Rood	Rood		Rood	GELUK AAN OPPEROFFICIEREN							
24-11-1772	Wit	Wit	Rood	Rood	Blauw	Rood	Rood	Rood				
28-12-1797	Wit	Wit	Rood	Rood	Rood	Rood	Rood	Rood				
16-5-1798	Wit	Wit	Rood	Rood	Wit	Wit	Blauw	Blauw				
27-8-1806					Wit	Wit	Rood	Rood				
6-6-1808	Kort wit	Wit	Blauw	Blauw								

- Officieren (kapiteins, luitenants en vaandrigs) Armee volgen regimentsmode, om de twee jaar kleden, mogelijk andere kleuren
- Vloot vanaf ± 1720 tot ± 1750 Blue du Roi, lichtblauw van de Franse vloot
- Ankerknopen vanaf 2-12-1772
- 1781 ere-epauletten bij de vloot (n.a.v. Doggersbank)
- 22-1-1793 rangepauletten conform Armee

De wens van de erfstadhouder om dit door te voeren maakte onderdeel uit van de eerste betere en uitgebreidere uniformbeschrijving van de zeeofficieren uit 1766, bovendien werd het uniform verfraaid.²⁴ Dit stuk werd al in 1765 opgesteld door luitenant-admiraal Cornelis Schrijver, aangeduid als het 'Reglement van Uniform voor alle zeeofficieren'. Schrijver was hierover door verschillende kapiteins benaderd. Hij schreef hierover:

Alzo diverse Capiteinen ter zee die zedert eenige Jaeren in commissie zijn gesteld geworden een montering hebben gemaekt, om buyten 's land met distinctie te parrasseren, als de Eer hebbende in dat character 's lands scheepen van oorlog te commandeeren en zelfs wel wenste dat een generaal reglement op de Uniform wierd gemaekt, tot meerder Luyster voor de Republicq daartoe sommige Capiteinen hun meermalen aan den onderschreeven officier hebben geadresseert, waerom hij de eere heeft gehad zulks ter kennissen van Zijn Doorlugte Hoogheid te brengen en daerop hoogst deszelfs goedkeuring ontvangen, had volgende opstelt te maeken.²⁵

Afb. 12. Een ander portret van Johan Arnold Zoutman (1724-1793) in het uniform uit 1766, eveneens als held van Doggersbank, maar nu met borstplaat. Contemporaine gravure Pieter Willem van Megen (1750-1785), naar Aert Schouman (1710-1792). Inv. nr. 00101230

Uit dit stuk blijkt ook duidelijk dat het uniform bij de marine toen nog niet algemeen was. Er bestond per admiraliteit misschien wel identieke kleding die was gebaseerd op Franse en/of Engelse uniformen, zoals het Blue du Roi bij de Franse marine.

Voor het model van het nieuwe uniform en de bijbehorende rang, konden de officieren zich wenden tot schout-bij-nacht Willem baron van Wassenaar (1712-1783). Dit laatste was waarschijnlijk een formaliteit want in de praktijk was bijvoorbeeld tot meerder gemak van de Officieren te Rotterdam het model en de beschrijving van dit uniform te zien bij solliciteur Van Reyn aldaar. De zee-officieren konden bij Van Reyn thuis voorts onderrigt worden van 't geen nodig is, om d'uniform volgens U [...] rang, [...] te doen maken.

Afb. 13 Stadhouder Willem V (1748-1806), die net als de vlag- en opperofficieren een rood vest en een rode broek draagt, zijn rok is afwijkend. Er zijn ook verschillende afbeeldingen bekend van de stadhouder waarop hij een rok draagt met golfgalon. Anonieme contemporaine tekening. Inv. nr. 00102185

Van golfgalon tot epauletten

Toen schout-bij-nacht Willem Crul (1721-1781) aan boord sneuvelde droeg hij een kapiteinsuniform. Op basis hiervan is geconcludeerd dat de vlagofficieren als klein tenue het uniform van kapitein ter zee droegen,²⁶ maar officieel was er geen klein tenue voor de vlagofficieren. De blauwe jas van de kapitein ter zee was eveneens voorzien van goudgalon. In 1793 echter, kregen de admiraliteiten van Willem V het bericht dat hij de goudkleurige epaulet wilde invoeren op de vloot. Het kapiteinsuniform bevatte op elke schouder een epaulet. Het 'werktenue' van de vlagofficieren zou er vanaf dat moment dus heel anders uit hebben gezien dan het groot tenue, dat ongewijzigd bleef.²⁷

Tijdens het eerste jaar van de Bataafse Republiek (1795-1806) werden op 27 februari de vijf admiraliteiten en het korps zee-officieren, inclusief de functie van admiraal-generaal, opgeheven.²⁸ Het Comité tot de Zaken van de Marine, zoals de nieuwe organisatie heette, meende dat door de nieuwe rangschikking van het Corps Zee-Officieren er enige noodzakelijke veranderingen in de Uniformen behoorde te worden gemaakt. Want er kwam uiteraard gewoon weer een nieuw officierskorps, dit was alleen gezuiverd van 'onbetrouwbare' officieren en qua organisatie verbeterd.²⁹ In juli 1795 werd ook weer een nieuw uniformvoorschrift bekendgemaakt. Het groot tenue van de vlagofficieren komt hier niet meer in terug. Dit betekende niet het einde van het galon, integendeel. De epauletten verdwenen van het klein tenue dat weer werd voorzien met het zelfde borduurzel als voorheen de kleine Uniform op lint, tweemaal voor Vice-Admiraals, en éénmaal voor de Schouten by Nagt.³⁰ Op dezelfde manier dus als in 1766 en met golfgalon. De rang van luitenant-admiraal was overigens vervallen. De epaulet werd vervolgens in 1798 alsnog ingevoerd bij het uniform van de vlagofficieren, althans op het klein tenue, want er was ook weer een groot tenue. De epaulet werd uiteindelijk het rangonderscheidingsteken dat vandaag de dag nog zo kenmerkend is voor het marineuniform.

Afb. 14 Kapitein ter zee, volgens het opschrift anno 1785, maar de epauletten die hier te zien zijn werden eerst in 1793 ingevoerd. Een dergelijk uniform, maar dan zonder epauletten, zou Crul dus moeten hebben gedragen tijdens Doggersbank. Anonieme contemporaine tekening. Inv. nr. CL U 010-0055

Noten

- 1 Deze bijdrage is mede gebaseerd op de uitgebreide documentatie van Karel Nicolas.
- 2 L.L.M. Eekhout, 'Vlagofficieren in uniform', in: *Marineblad* (1991) 235.
- 3 Bijvoorbeeld Hobbe Esaias baron van Aylva, generaal der infanterie, gouverneur van Maastricht. Portret, Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie, Den Haag, nr. 60166. C.B. Nicolas, *Ontwikkeling der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1997) par. 4.3.
- 4 De borstplaat en de ringkraag waren de laatste stukken van het harnas die nog gedragen werden als teken van ridderschap of een elitaire positie.
- 5 Zie: Nicolas, *Ontwikkelingen der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw*, inleiding.
- 6 F.L. Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zeewezen, uitgave van het Bureau Maritieme Historie van de Marinestaf, deel 4 ([Den Haag] 1969), 6.
- 7 Ibidem.
- 8 F.L. Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*.
- 9 Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*, 5-6.
- 10 Nicolas, *Ontwikkeling der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw*, par. 4.2.
- 11 Ibidem.
- 12 Ibidem.
- 13 Nicolas, *Ontwikkeling der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw*, par. 4.3.
- 14 Ibidem.
- 15 Ibidem.
- 16 Inv.nr. 3494.
- 17 Nicolas, *Ontwikkeling der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw*, 63, noot 126.
- 18 Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*, 6-7.
- 19 Ibidem.
- 20 Idem, 7-8.
- 21 Ibidem.
- 22 Eekhout, 'Vlagofficieren in uniform', 236.
- 23 Nicolas, *Ontwikkeling der uniformen op 's Lands Vloot in de 18de eeuw*, par. 4.3.
- 24 Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*, 11-14.
- 25 Cit. in: idem, 11.
- 26 Eekhout, 'Vlagofficieren in uniform', 236.
- 27 Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*, 22-24.
- 28 Thea Roodhuyzen, *In woelig vaarwater. Marineofficieren in de jaren 1779-1802*. Bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis, 8 (Amsterdam 1998) 120-145.
- 29 Roodhuyzen, *In woelig vaarwater*, 124.
- 30 Diekerhoff, *Het marine-uniform tot 1809*, 28.

Casper van Bruggen

‘Ik wilde soldaat zijn. Klaar.’¹

Het manuscript van Rende van de Kamp

De tijd van grote huurlegers ligt ver achter ons. Toch zijn ook in onze tijd in verschillende conflictgebieden ter wereld huurlingen actief. De Nederlander Rende van de Kamp schreef een boek over zijn ervaringen als huurling. Een overzicht van zijn militaire loopbaan aan de hand van de hoofddeksels die hij onder Nederlandse en vreemde vlag droeg: van Kepi Blanc tot muts met Kroatisch speldje.

Casper van Bruggen is fotograaf in het Legermuseum

... voor mij stonden een paar vuur-
oliebruis vol chiesel. Terwijl ik stond
blijken klonken er een paar harde tik-
en uit één van de vaten. Pist te een stiel
chiesel. Bubbelen dus, blauw schutter!
Om de hoek van de weg zag ik een de
vlag aan een antenne raderen. Op de de
vlag een witte adelaar. Daarna hield de
loop van een tank langzaam om de ocht-
ten slotte stond daar een grommend
monster voor ons. Kinder dan honderd
meter weg. We sprongen achter de huis-
toen de tank voor de aan tractor bellen
stopte. Een geweldige knal klonk de
muur waarachter wij zaten, stond een

Afb. 1 Kepi Blanc van Rende van de Kamp, op een exemplaar van het boek 'Onder vreemde vlag'. De handgeschreven tekst is afkomstig van pag 75, cahier 2 van het manuscript, waarin Rende zijn belevenissen in Kroatië beschreef. Inv. nrs. 129303, 00260665 en 00265550

De strijd opzoeken is momenteel in de Nederlandse krijgsmacht bijna onontkoombaar. De vele uitzendingen, zoals naar Afghanistan en Tsjaad, brengen Nederlandse militairen dicht bij het gevaar en de hitte van de strijd. Dat was in de jaren '70 anders. Het grote dienstplichtige leger dat eindelijk 'wachtte op de Russen' was voor jongens die actief soldaat wilden zijn niet bevredigend genoeg.

Rende van de Kamp was zo'n jongen. Op zoek naar de strijd, op zoek naar een avontuurlijk soldatenbestaan. Begonnen als Libanon-ganger in 1979, belandde hij uiteindelijk voor vele jaren bij het Franse Vreemdelingenlegioen, eindigend als kaderlid bij de Kroatische Special Forces in 1992. In 2004 schreef hij zijn opmerkelijke verhaal. Zijn manuscript heeft hij, samen met opmaakproeven en het uiteindelijke boek, geschonken aan het Legermuseum.

252

Have passport and gun. Will travel.²

Rende van de Kamp wilde het leger in. De middelbare school vond hij maar niks, marinier of commando wilde hij worden. In 1976 werd hij bovendien gegrepen door het fenomeen 'huurling'. Op TV zag hij hoe op Heathrow airport Britse huurlingen in burger met hun tassen uit een dubbeldekkerbus sprongen om deel te gaan nemen aan de burgeroorlog in Angola. *Ik was gelijk verkocht. Die beelden van huurlingen die uit die bus sprongen. Wat een kick. Dat wilde ik ook.*³

Rende ging alles bijhouden wat hij kon vinden in de pers over huurlingen en legers waar huurlingen dienden, zoals het Franse Vreemdelingenlegioen en de legers van Rhodesië en Zuid-Afrika. Hij abonneerde zich op het blad *Soldier of Fortune*, vol nieuws over oorlogen en huurlingen. De *Classified Ads* spraken hem ook tot de verbeelding: *Have passport and gun. Will travel.*

Op school hield hij het niet meer. Na de zoveelste schorsing stelde zijn vader hem voor de keuze: zonder verdere problemen zijn school afmaken of vervroegd de dienst in. Die keuze had hij eigenlijk allang gemaakt. Na de zomervakantie moest hij zich melden bij het Opleidings Centrum Cavalerie in Amersfoort. Overplaatsing naar het Korps Mariniers of naar het Korps Commandotroepen, wat hij veel liever had gewild, bleek niet meer mogelijk. Hij zou worden opgeleid tot schutter op de Leopard 1 tank. En daarmee begon zijn opmerkelijke militaire carrière.

De schenking / Het manuscript

Al heel lang wist Rende dat hij een boek zou willen schrijven over zijn belevenissen. Al in 1982 maakte hij zijn eerste aantekeningen daartoe. In april 2003 begon hij aan wat zijn eerste manuscript zou worden, vier schriften (cahiers) met in totaal 280 handgeschreven pagina's. Begin 2004 had hij een deel ervan gekopieerd en naar een potentiële uitgever gezonden. Om het manuscript te laten meelezen door een vriend 'die het voor hem zou afkraken', nam hij het in een plastic tasje mee naar zijn werk. In de zaak waar hij werkzaam was, werd

toevallig die week gestolen uit de voorraad. Helaas lag daar ook het manuscript, onherkenbaar in het plastic tasje. Dat bleek ook gestolen te zijn.

Dat was uiteraard iets waar Rende het zeer moeilijk mee had. Op de kopieën bij de uitgever na was zijn hele verhaal verdwenen. Al het werk voor niets. Woedend besloot hij het boek direct opnieuw te schrijven. Hij kocht een paar cahiers en zachte potloden, en schreef het verhaal nogmaals. Dagen achtereenvolgend, bijna aan één stuk door. Uiteindelijk vormde dit tweede manuscript de basis voor het boek *Onder vreemde vlag*. Vergelijking met de kopieën die hij inmiddels van de uitgever terug had gekregen wees uit dat hij veel zinnen letterlijk hetzelfde had geschreven als in het eerste manuscript, inclusief komma's. Zo duidelijk had hij het verhaal in zijn hoofd zitten.⁴

253

Afb. 2 Het manuscript: twee dikke cahiers, en de potloden die restten na het schrijven. Om ieder potlood tot en met het stompje op te kunnen schrijven had Rende een houder gemaakt van een balpenhuls. Inv. nrs. 00265549, 00265550 en 129304

De uitgever, verbaasd nog een handgeschreven manuscript te mogen ontvangen, verzocht Rende vriendelijk het manuscript digitaal aan te leveren. *Welkom aan boord*,⁵ vermeldde hij er bij, hij wilde het verhaal graag als boek gaan uitgeven. De vriend die aanvankelijk het eerste manuscript voor hem 'zou afkraken', deed dat nu voor hem met het tweede. Ook een van zijn maten uit Libanon las mee. Al typende verwerkte Rende vervolgens hun op- en aanmerkingen. Hij vulde het verhaal zelf verder aan en voegde noten toe om

een en ander nader te verklaren. De eerste opmaakproef van de uitgever was voorzien van correcties met daarbij nog wat stijlaanwijzingen, die hij zelf moest doorvoeren. Verder moest hij foto's uitzoeken om een en ander te ondersteunen met beeld. Rende had van bijna elke periode van zijn militaire carrière één of meer fotoalbums, dus dat was geen probleem.⁸

Afb. 3 Uit een fotoalbum: Het interieur van de 'bak' van een YP-408 in de praktijk. De blauwe UN helmen en het witte exterieur, alsmede de scherpe munitie in de patroonband van de MAG mitrailleur (midden-voor), maken duidelijk dat dit een YP in gebruik bij UNIFIL was.

De schenking bestaat allereerst uit de cahiers met het oorspronkelijke (tweede) manuscript, met daarbij de potloden waarmee het geschreven is. Aan de vlot geschreven regels valt af te zien dat het aan één stuk door geschreven moet zijn. Verder twee correctieproeven en een exemplaar van het boek *Onder vreemde vlag*. Op de omslag van het boek prijkt een foto van Rende van de Kamp, als legionair bij het Franse vreemdelingenlegioen. Op zijn hoofd draagt hij een *Kepi Blanc*, het symbool voor iedere legionair. Zijn *Kepi Blanc* heeft hij eveneens geschonken aan het Legermuseum.

Een carrière in hoofddeksels

Veel bewaard heeft hij niet. Naast een stapel fotoalbums heeft hij echter bijna zijn hele militaire carrière toevalligerwijs ook bewaard in hoofddeksels. Een indrukwekkende collectie, die we mochten gebruiken om zijn soldatenleven te illustreren:

Vrede handhaven? We zorgen wel dat het oorlog wordt!⁹

Na de Cavalerie opleiding was Rende ingedeeld bij het 103e Verkennings Bataljon, Regiment Huzaren van Boreel, te Seedorf (West-Duitsland). Hij was er klaar voor 'om de Russen te ontvangen'. Hoewel hij het naar zijn zin had, diende zich een kans aan dichterbij de strijd te komen. Rende meldde zich als één van de eerste vrijwilligers aan voor de United Nations Interim Forces in Lebanon (UNIFIL). Hij werd uiteindelijk overgeplaatst en kwam in Assen terecht voor de UNIFIL opleiding, op dat moment ingedeeld bij Regiment Infanterie Chassé. Tot zijn genoegen trof hij daar vrijwilligers aan die even fanatiek leken als hijzelf.

Mogen we terugschieten, klonk het.⁸

Net geland op het vliegveld bij Beiroet, raakte Rende al enthousiast bij het zien van uitgebrande vliegtuigwrakken. In Libanon was Rende ingedeeld bij het verkenningspeloton van de pantserondersteuning compagnie (PaOstCie). Aanvankelijk enthousiast over het patrouilleren, sloeg de twijfel toe over het nut van UNIFIL toen hij merkte hoe weinig ze konden uitrichten. Met veel jongens sprak hij die zes maanden regelmatig over het Franse Vreemdelingen Legioen en Zuid-Afrika. Maar ook speelde hij al met de gedachte om in dienst te treden bij één van de militia's ter plaatse.

256

>Welcome in my Army, welcome in my forces.'

In Zuid-Libanon had de VN vredesmacht te maken met diverse strijdende partijen. Rende bracht daar enkele souvenirs van mee.

Zwarte baret met (willekeurig) doodshoofdembleem van een strijder van de *Munazzamat al-Tahrir al-Filastiniyyah*, ofwel PLO, Palestine Liberation Organization.

Shemagh + schouderemblem van *Jaysh Lubnān al-Janūbi*, het Zuid-Libanese Leger onder leiding van majoor Sa'ad Haddad, een Maronitische (Christelijke stroming) officier die zich had afgescheiden van de Libanese regering in Beiroet. De VN gebruikte als aanduiding voor zijn eenheid de afkorting DFF (De Facto Forces).

Zwarte baret met embleem van *al-Quwa'at al-Musalha al-Lubna'aniya*, de Libanese Strijdkrachten.

Terug in Nederland lonkte het Franse Vreemdelingenlegioen, maar een contract voor vijf jaar zag hij (nog) niet zitten. Na een reis in Israël besloot hij zich aan te melden bij de DFF. Majoor Haddad wilde hem er graag bij. De shemagh werd door Rende gedragen bij de DFF, overigens veelal als sjaal.

Ik wacht wel in Libanon.'

Na twee maanden vond Rende het wel genoeg bij de DFF, er gebeurde te weinig.

Na enkele maanden reizen door Afrika werd hij ziek in Oeganda, en kwam zo weer in Nederland terecht, in een ziekenhuis. Terug in Nederland, werd hij opgeroepen voor een drieweekse herhalingsoefening in Ossendrecht. Als indelingsembleem kregen ze daar baretgespen van het Regiment Garde Jagers uitgereikt. Ondertussen was er sprake van een nieuwe vredesmacht, de Multinational Force and Observers (MFO), die in de Sinai als buffer geplaatst zouden worden tussen Israël en Egypte. Rende gaf zich op en kon zich na vier maanden melden in Assen. Deze opleiding was bij het regiment Infanterie Johan Willen Friso. Vier maanden wachten vond Rende te lang, dus hij besloot tijdelijk terug te keren naar de DFF van majoor Haddad.

257

Bierte hier, barbecuetje daar. "

Rende had verwacht andere ex-UNIFIL militairen aan te treffen bij de MFO, hij bleek echter de enige te zijn. Nederland zou bovendien alleen militaire politie (marechaussee) leveren en de verbindingen verzorgen, waar Rende ook voor werd opgeleid. Tot zijn spijt werden de infanterietaken vervuld door andere landen. Het bedienen van telefooncentrales in een gebied waar verder niets gebeurde was niet zijn ding. Een dronken vechtpartij deed hem voortijdig terugkeren naar Nederland.

De Multinational Force and Observers is een internationale niet-VN vredesmacht. Om zich duidelijk te onderscheiden werd gekozen voor terracotta (steenrood) als kleur voor de hoofddeksels van de MFO.

Coiffez! Le Kepi Blanc! ¹⁷

Rende besloot dat hij klaar was om bij het Franse Vreemdelingen Legioen (*Legion Etrangère*) te gaan dienen. Na succesvol de basisopleiding te hebben doorlopen, kon Rende samen met zestig andere recruten de *Kepi Blanc* opzetten. Hij was legionair, en als derde geëindigd in het klasement. In volgorde van het klasement mocht iedere legionair drie voorkeur regimenten aangeven, in volgorde van belangrijkheid.

Zijn eerste keuze was de 2^e REP, *deuxieme Regiment Etrangere Parachutistes*, een eliteregiment para-commando's binnen het Vreemdelingenlegioen. Na daar zijn *wing* en groene baret te hebben behaald koos hij ervoor om ingedeeld te worden bij de 4^e compagnie (sabotage en scherpschutters). Met zijn compagnie diende hij onder andere in Djibouti, de Centraal Afrikaanse Republiek en Tsjad. Rende werd uiteindelijk uitverkoren voor de onderofficierscursus. Na deze cursus volgde de speciale gevechtscursus voor onderofficieren, die standaard begon met de Franse commando opleiding. Met zijn compagnie teruggekeerd in Djibouti, werd Rende bevorderd tot *sergent* (sergeant), kreeg een gevechtsgroep onder zijn bevel en kreeg de *Kepi Noir* van onderofficier. Na zijn vijfjarig contract verliet hij aanvankelijk het Legioen.

Na twee jaren uit dienst te zijn geweest meldde Rende zich echter weer voor een jaar aan bij het Legioen, om deel te kunnen nemen aan de 1^e Golfoorlog. Hij werd wel weer aangenomen, zelfs in zijn oude rang, maar ingedeeld als instructeur. Dat bracht niet de actie in de Golf. Wel volgde hij nog een cursus plaatsvervangend pelotonscommandant, onder voorwaarde nog voor een jaar bij te tekenen. Dat extra jaar maakte hij echter niet vol. De strijd in Joegoslavië was losgebarsten. Na Slovenië sloeg de strijd over naar Kroatië. Al snel deserteerden Kroatische legionairs uit het Franse Vreemdelingenlegioen om voor hun land te gaan vechten. Ook andere (oud-) legionairs bleken er te zitten. Samen met een andere *sergent* verliet Rende voortijdig het Vreemdelingenlegioen om ook te gaan vechten in Kroatië.

Alles wat in strijd was met het militair gezonde verstand, deden ze. ¹⁸

Aan het front konden ze zich uiteindelijk aanmelden bij de *Hrvatske Obrambene Snage* (Kroatische Verdedigings Strijdkrachten). De HOS was de gewapende militia van de partij van Dobroslav Paraga, die een 'Groot-Kroatië' nastreefde (inclusief heel Bosnië-Herzegovina en delen van Italië!). Iedereen was welkom bij deze eenheid, van buitenlanders en moslims tot Serven aan toe. Gestoken in zijn gevechtstenuue van het Vreemdelingenlegioen, voorzien van een donkerblauwe muts met Kroatisch speldje en als wapen een geleende Kalashnikov, begon hij aan het hachelijke avontuur. Aan het front op een haar na gemist door onder meer 14,5 mm mitrailleurvuur, sniperkogels en een 120 mm mortiergranaat, ging hij op zoek naar andere oud-legionairs die bij een speciale elite eenheid zouden dienen. De *Bojna Zrinski* (een Special Forces eenheid) bleek een modern uitgeruste eenheid te zijn, voorzien van de duurste en nieuwste spullen. Als hoofddekkel droegen ze een heldergroene baret met het insigne van de eenheid, een Kroatisch schild met daaronder *Viribus Unitis* (met vereende krachten). Rende werd er direct pelotonscommandant, in de rang van kapitein. Aanvankelijk begon hij als instructeur, maar al snel werd de eenheid ingezet in Hercegovina, waar de strijd inmiddels ook losgebarsten was. Tijdens huis-aan-huis doorzoekingen, op zoek naar *cetniks* (in dit geval Bosnisch-Servische militairen), troffen ze een kelder aan vol nieuwe uitrustingsstukken. Als souvenir raapte Rende een Bosnisch-Servische pet van de grond. Na veelvuldig te hebben deelgenomen aan een dappere maar vaak hopeloze strijd tegen ondermeer moderne Servische T-84 tanks in Hercegovina, belandde hij weer in Kroatië. De strijd in Hercegovina was gestabiliseerd, het land verdeeld tussen Kroaten en Serven. Het politieke machtsspel wat toen begon, waarbij de HOS opgeofferd werd, en waarvan Bosnië later het grote slachtoffer zou worden, deed Rende besluiten naar huis te gaan. *We reden de oorlog uit, maar de oorlog zat nog in ons.*¹⁸

Andere hoofddekseis

Zijn carrière als soldaat had er evenzo heel anders uit kunnen zien. Toen hij als dienstplichtige in Duitsland diende had hij, met succes, gesolliciteerd bij de 'Irregular Forces' van Rhodesië, waarvan hij wist dat er meer huurlingen rondliepen. Zijn dienstplicht zat er echter nog niet op, en ondertussen diende UNIFIL zich aan. Na zijn tijd als VN soldaat probeerde hij nogmaals bij het Korps Mariniers of het Korps Commandotroepen terecht te komen. Bij de mariniers kon hij niet terecht. Als reden werd opgegeven dat zijn vooropleiding, gelijk aan HAVO, te hoog was voor manschappen en te laag voor officier. Voor het Korps Commandotroepen werd hij goedgekeurd. Hij moest dan wel beroeps worden daar zijn dienstplicht er al op zat. De Landmacht kon hem echter niet beloven dat hij dan bij het Korps Commandotroepen ingedeeld zou raken, die kans was klein. Rende vond het risico te groot ingedeeld te worden bij andere onderdelen, merendeels gevuld met ongemotiveerde dienstplichtigen. Rhodesië viel ook af, inmiddels was dat Zimbabwe geworden en werd er een hele andere koers gevaren.

Hij probeerde het achtereenvolgens bij het Zuid-Afrikaanse Leger, El Salvador en Israël. Voordat hij in opleiding ging voor de Multinational Force and Observers diende hij weer enkele maanden onder majoor Haddad in Libanon. Omdat er een groot Israëlisch offensief op handen leek te zijn, was hij bereid bij de DFF te blijven om samen met de IDF (Israeli Defence Forces) op te trekken naar Beiroet. Haddad kon en mocht hem er niets over zeggen.

Rende keerde terug naar Nederland waar de opleiding voor de MFO een maand uitgesteld bleek te zijn. Drie weken later ging de operatie *Vrede voor Galilea* van start. Rende zag het tot zijn spijt slechts op tv (later bleek overigens dat de buitenlandse huurlingen van Haddad overal buiten waren gehouden). Na zijn verkorte verblijf in de Sinaï bij de MFO, probeerde hij als huurling aansluiting te vinden bij een van de Surinaamse comités in Nederland, die van plan waren om in te grijpen in Suriname na de Decembermoorden door het regime van Desi Bouterse. De verschillende comités kwamen er samen echter niet uit en de financiering was een groot probleem. Uiteindelijk bleken alle stoere plannen dan ook op niets uit te draaien. Rende probeerde het eerst nogmaals bij de SA weermag, het Zuid-Afrikaanse leger, voordat hij definitief koos voor het Franse Vreemdelingenlegioen. Mocht hij daar niet door de uitgebreide keuring gekomen zijn, had hij zich al voorgenomen het dan te gaan proberen bij het Libische Legioen (*al-Failaka al-Islamiya*, het Islamitisch Legioen in Libië) of *La Legión Española*, het Spaanse Vreemdelingenlegioen. Na de vijf jaar van zijn contract bij het Franse Vreemdelingenlegioen te hebben uitgediend, wilde hij zich aanvankelijk aansluiten bij het Jungle-commando van Ronnie Brunswijk in Suriname. Een maat van hem die er enige tijd geweest was, vond het echter zo tegenvallen dat ook Rende er maar van af zag.

De reeks hoofddekseis had er dus zomaar heel anders uit kunnen zien, maar zeker niet minder exotisch.

Tot slot

Zijn boek is in diverse (dag-) bladen gerecenseerd, en heeft geleid tot diverse interviews. Ook op militaire forumsites wordt zijn verhaal, veelal met respect, besproken. Ook is er *spin-off*: Zo werd op 25 juni j.l. in het Legermuseum door het bedrijf Electronic Arts een nieuwe computergame gepresenteerd aan de pers, *Battlefield: Bad Company*.

Rende was uitgenodigd om ter introductie voor de verzamelde pers een korte lezing te geven over zijn ervaringen als huurling. In een interview zei hij toen onder andere: *...Als iedereen alleen maar dit soort games zou spelen, en de oorlog daartoe beperkt zou blijven, dan zou het heel zinvol zijn...*¹⁵

Rende van de Kamp heeft met zijn boek iets nieuws weten toe te voegen aan de Nederlandse militaire historie. Nooit eerder verscheen een boek over een Nederlandse huurling met een zo gevarieerde carrière als dat van Rende van de Kamp. Van zijn boek is inmiddels een 2e druk verschenen.

Uit het voorwoord in zijn boek blijkt al dat Rende geboeid is door Nederlanders in vreemde krijgsmacht. Momenteel verzamelt hij dan ook zo veel mogelijk informatie over dit onderwerp en neemt interviews af, om te kunnen komen tot een publicatie over dit onderwerp.

Noten

1. Naar aanleiding van een recensie over zijn boek *Onder vreemde vlag* in Checkpoint no.1, januari-februari 2007, schreef Rende van de Kamp in een schriftelijke reactie (ongedateerd) o.a. aan de redactie: *Maar om u niet langer in onzekerheid te laten, wil ik u gerust duidelijk maken wat het beroep van huursoldaat zo aantrekkelijk maakte voor mij. Ik wilde soldaat zijn. Klaar.* Dit in antwoord op een zin uit de bewuste recensie: *'Jammer dat het boek niet echt duidelijk maakt wat, ondanks de schaduwzijde, het beroep van huursoldaat zo aantrekkelijk maakt voor Van de Kamp.'* (Fred Lardenoye, Checkpoint). Uit: *Rondom ONDER VREEMDE VLAG*, ingebonden correspondentie, kopieën en afdrucken van Email en internetreacties aangaande het boek *Onder vreemde vlag* (collectie Rende van de Kamp)
2. Kamp, Rende van de, *Onder vreemde vlag* (Soesterberg 2006) p. 20
3. idem, p. 17
4. Gesprek auteur met Rende van de Kamp, 14 juli 2008
5. E-mail van uitgever aan Rende van de Kamp, 27 februari 2006
6. Gesprek auteur met Rende van de Kamp, 14 juli 2008
7. Kamp, Rende van de, *Onder vreemde vlag* (Soesterberg 2006) p. 33
8. idem, p. 45
9. idem, p. 61
10. idem, p. 73
11. idem, p. 92
12. idem, p. 116
13. Gesprek auteur met Rende van de Kamp, 14 juli 2008
14. Kamp, Rende van de, *Onder vreemde vlag* (Soesterberg 2006) p. 217
15. <http://www.gamer.nl/doc/46418/GNL-Video-Battlefield-Bad-Company-interviews>

Keuze uit de aanwinsten

Het bronzen scheepskanon afkomstig van de Admiraliteit van Zeeland is zonder twijfel de belangrijkste recente aanwinst voor de collectie van het Legermuseum. Maar naast dit grof geschut is er meer: een blauwe huzaar ten voeten uit, een Mercedes softtop, een Italiaanse karabijn met granaatwerper en een verzameling persoonlijke voorwerpen en documenten, die een gefragmenteerd beeld schetsen van een familiegeschiedenis.

Bronzen kanon, 24-ponder, Admiraliteit Zeeland, 1632

gegoten door Michiel Burgerhuys te Middelburg
aankoop Bonhams, Londen, 28 november 2008, lot 192

Dit kanon, met een lengte van 3,27 meter en een gewicht van 2,5 ton, is een zeldzaam overblijfsel van de Nederlandse maritiem-militaire slagkracht die in de zeventiende eeuw de wereldwijde maritieme expansie van de Republiek mogelijk maakte. Bovendien is het een exponent van de standaardisatie van de geschutskalibers die prins Maurits in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in het Staatse leger doorvoerde en die bij de Staatse vloot werd nagevolgd. Het bronzen kanon heeft een schietbuis, het binnenste deel van de loop dat ook wel de ziel wordt genoemd, met een diameter van 15 cm. Dat betekent dat met dit stuk geschut een uit massief ijzer gegoten kogel kon worden verschoten met een gewicht van 24 pond. Met een dergelijk projectiel was het mogelijk om een scheepswand te versplinteren of te doorboren en zo vijandelijke schepen tot zinken te brengen. 'Vierentwintigponders' golden in de zeventiende eeuw als het zwaarste type geschut dat stond opgesteld aan boord van oorlogsschepen, die daarmee in feite dienst deden als een varende platform voor geschut. De slagkracht van de oorlogsvloot werd in de zeventiende eeuw bepaald door vuurkracht. Dat hing sterk samen met het toenemende belang van het liniegevecht, een tactiek waarbij twee of meerdere schepen elkaar vanaf

264

tamelijk korte afstand met artillerievuur bestookten.

De kanonloop is fraai in reliëf versierd met planten- en dierenmotieven, heeft een groot wapenschild met het embleem van Zeeland en een apart opschrift met de Latijnse naam ZEELANDIA in een cartouche. Beide zijn verwijzingen naar de opdrachtgever en afnemer van dit kanon, namelijk de Admiraliteit van Zeeland. De dolfinen in de vorm van een gebogen zeemonster zijn als beugels gevormd om de kanonloop te kunnen ophijsen. Ze bevinden zich precies boven het zwaartepunt van de loop. De lichte kelkvorm van de tromp van de loop, de zogenaamde scheepskop, is kenmerkend voor kanonnen die bedoeld waren voor de oorlogsvloot. De meer vloeiende vorm van de loopmondning moest voorkomen dat bij de terugslag schade ontstond aan de geschutpoort in de scheepswand. Kanonnen voor het landleger hadden vaak een scherper geprofileerde tromp. Op de kulasband staat de naam van de maker, ook in het Latijn: MICHAEL BVRGERHVYS ME FECIT 1632 ("Michiel Burgerhuys maakte mij in 1632"). Michiel Burgerhuys, geboren te Aken omstreeks 1590, was als bronsgieter gevestigd te Middelburg. Behalve geschut, zoals kanonnen en mortieren, goot hij ook klokken. Het kanon is geplaatst op een goed gemaakt replica-scheepsaffuit, een zogenaamd rolpaard. Kanon, een uit zee opgevisst exemplaar, en rolpaard zijn afkomstig uit de verzameling van de Wassenaarse collectionneur Henk Visser (1923-2006).

Harm Stevens

265

Portret van een blauwe huzaar, omstreeks 1885-1890, door G.H. Breitner

olieverf op doek, 140 x 80 cm (zonder lijst)

aankoop uit particulier bezit

inv. nr. 127589

266

Het portret toont een jonge militair met sabel, wiens donkerblauwe uniform met bijbehorende fourragères, kolbak en rijlaarzen gelijkenis vertoont met die van een zogeheten blauwe huzaar. Wat echter ontbreekt is de bijbehorende sabeltas, terwijl de (net iets te lange) sabel niet per se die van een huzaar is. Het niet in detail uitgewerkte uniform maakt een definitieve benoeming niet mogelijk. Maar het portret is ook niet bedoeld als een uniformvoorstelling noch als een gelijkend portret. Het moet gezien worden als een weergave van de status die een bepaalde militaire klasse, in dit geval die van huzaren, uitstraalt. De hoogmoed, die Breitner in de houding en de blik van de jeugdige militair heeft gelegd, past bij de elitaire status van huzaren. Alleen daarin ligt de waarde en betekenis van het schilderij. De licht naar achter buigende houding, het slanke postuur geaccentueerd door de lange benen en sabel, als ook de gezichtsuitdrukking stralen het zelfbewustzijn uit dat hoort bij de status van een (cavalerie)officier. Het postuur beantwoordt aan het volmaakte lichaam dat paste bij de, aan het einde van de negentiende eeuw, als ideaal beschouwde officier. Het strakke, modieuze uniform, de kolbak met pluim en lange sabel maken het ideaalbeeld compleet.

De altijd kaarsrecht lopende of te paard zittende huzaren imponeerden. Zij werden toentertijd beschouwd als toonbeeld van krijgshaftige viriliteit en bovendien verondersteld dapper, heldhaftig, trouw en gedisciplineerd te zijn. Hun opvallende verschijning verschafte hen een hoge status en een bevoorrechte positie in de maatschappij. Tegen deze achtergrond moet Breitners interpretatie worden gezien. Hij schilderde de blauwe huzaar met vlotte, brede penseelstreken en sober kleurgebruik. Geen detail domineert. Zo is de glans van de kling en zilveren fourragères terughoudend, teneinde met de oplichtende achtergrond een harmonieus geheel te vormen.

Het portret is in twee opzichten uniek te noemen. Enerzijds, omdat van geen enkele andere Nederlandse negentiende-eeuwse schilder van het militaire genre een vergelijkbaar portret bekend is. Anderzijds omdat van Breitners hand slechts enkele portretten van mannelijke burgers bekend zijn (zijn voorkeur ging uit naar het portretteren van vrouwen). Tot nu toe was geen enkel militair portret van deze grondlegger van het Nederlandse impressionisme bekend. Dat is een opmerkelijk gegeven voor deze als 'vriend der huzaren' te boek staande schilder. Het portret heeft ook daardoor grote kunsthistorische waarde.

Daarenboven is de bijna manskrote voorstelling een in verschillende opzichten betekenisvolle en boeiende tegenhanger van de enkele jaren geleden aangekochte *Gele Ridder met twee kinderen*. Dit door Breitners tijdgenoot Isaac Israëls geschilderde tafereel toont de sociale kant van het militaire leven.

Bovendien contrasteert het, omdat het een gedetailleerd en correct uniform toont en een uitbundig, zonnig kleurenpalet heeft.

Beide werken laten zien hoe twee meesters van het impressionisme op verschillende wijze tegen het leger aankeken.

Jos Hilkhuisen

267

Schetsboek van Willem Staring, 1869-1872

aquarel, pentekening
inv. nr. 00262137

Het schetsboek is gesigeneerd en gedateerd 'Staring 2Ltnt Maastricht Oct. 1869'. Het boek telt 18 bladen, die vrijwel allemaal aan beide zijden zijn voorzien van aquarellen en pen- en potloodtekeningen. De meeste aquarellen zijn gesigeneerd en dateren uit de periode 1869-1872; één aquarel is gesigeneerd door Maurits Staring, de broer van Willem; één losse aquarel komt uit een ander schetsboek. In het, in de collectie van het Legermuseum aanwezige oeuvre van de militair tekenaar en aquarellist Willem Staring (1847-1916) ontbrak tot nu toe een schetsboek van zijn hand. Het is te meer bijzonder, omdat het veel aquarellen bevat uit de periode dat Staring als officier (2^e luitenant) in Maastricht gelegerd was. Naast voorstellingen van militaire aard bevat het ook enkele naar gelithografeerde platen getekende voorstellingen, schetsen van diverse aard in pen met waterverf, het buitenhuis Wildenborch, dressuurtechnieken, amazones en portretten van familieleden. Een bijzondere ingekleurde schets is de voorstudie van de aquarel *Batterij Rijdende Artillerie, voorafgegaan door twee trompetters, in Kamp van Milligen* die zich in de museumcollectie bevindt onder inv. nr. 00024274.

Jos Hilkhuisen

268

269

Geweerles, 1965, door Jan Rijnders (1935)

olieverf op doek, 93 x 183 cm (h x b met lijst)
inv. nr. 127590

aankoop van de kunstenaar

Rond een houten tafel, waarop een uiteengenomen geweer ligt, zit een groep dienstplichtigen geschaard. Een sergeant geeft uitleg. De kortgeschoren mannen hebben nagenoeg dezelfde domme, onnozele koppen en kijken met gefronst voorhoofd toe. De opgeleide soldaten lijken eerder poppen dan mensen te zijn. De voorstelling, daterend uit de roerige jaren '60 van de vorige eeuw, waarin de jeugd zich afzette tegen de gevestigde orde, is ironisch bedoeld. De *geweerles* is een afzetten tegen de militaire orde en discipline waarmee de krijgsmacht van dienstplichtigen afgestompte soldaten maakte. Jan Soldaat moet niet denken, maar doen. De gefronste voorhoofden geven aan dat hun hersenen toch nog werken en zij zich afvragen waar ze mee bezig zijn.

De Delftse schilder Rijnders - hij heeft in 1955/1956 de dienstplicht zelf aan den lijve ondervonden - schildert en tekent met antimilitaristische inslag. Veel van zijn vroege werk is tegen militair geweld en wapengebruik gericht.

Jos Hilkhuisen

Silhouetportret van Willem du Pont, door Harmanus Langerveld (1777-1830)

gravure, 28 x 24 cm (zonder lijst)

inv. nr. 00262138

aankoop bij antiquariaat Van der Steur, Haarlem

Willem Baron du Pont (1751-1829) was luitenant-generaal der artillerie. Op 8 juli 1815 werd hij door koning Willem I benoemd tot Commandeur in de Militaire Willemsorde voor 'verdiensten in het verleden'. Zijn loopbaan eindigde hij als inspecteur-generaal van de artillerie. In de jaren 1820 beheerde Du Pont de bibliotheek van het Departement van de Grootmeester der Artillerie, prins Frederik (1797-1881). Een belangrijk deel van deze bibliotheek bevindt zich in het Legermuseum. Tegen deze achtergrond is het portret een betekenisvolle aanvulling op de collectie.

Het omkranste silhouetportret van Du Pont, achter glas gevat in zijn oorspronkelijke lijst, is toegelicht met het vierregelige lofdicht, geschreven door Jan van 's Gravenweert (1790-1870):

*Eer, Nederland! een Held van onvertsagden moed;
Hij bleef - zie daar zijn glans! - getrouw in tegenspoed,
En vindt een groter heil in ballingschap en lijden,*

*Dan waar zijn Meester week voor eigen roem te strijden.
Het ovale randschrift vermeldt in het kort Du Ponts biografie:
Willem du Pont, Lieutt generl en inspctr generl der artillery, commandr der
Militaire Willems Orden, in dienst van Z.M. de Kon.g der Nederlanden*

Daar het portret niet wordt genoemd in bekende lexica zoals die van Frederik Muller (*Beschrijving van 7000 portretten*, Amsterdam 1853), kan het silhouetportret als zeldzaam worden beschouwd.

Jos Hilkhuijsen

Aquarellen, pentekeningen, schetsen en documentatie van J.P. de Veer (1845-1921), A.M. Luijt (1879-1951), W.C. Staring (1847-1916) en F.G. de Wilde (1903-1999) en een oleografie van een onbekende veldartillerist
aankoop uit de collectie Bartels, Wassenaar

Van Justus Pieter de Veer (1845-1921) zijn tien pentekeningen van huzaren verworven, die hij vervaardigde als illustraties voor het boek *Wapenfeiten van het Nederlandsch Indisch Leger: voor het Nederlandsche volk beschreven* (door G.L. Kepper, uitgegeven te 's Gravenhage 1901). Na zijn militaire loopbaan vestigde de op Java geboren De Veer zich in 1890 in Den Haag. Hij kreeg bekendheid als kunstschilder van militaire voorstellingen, waarin hij een voorkeur aan de dag legde voor huzaren en bereden artilleristen. Tijdens zijn leven werd zijn oeuvre diverse malen tentoongesteld (Den Haag 1893, Rotterdam 1894, Arnhem 1901).

De pentekeningen zijn een aanvulling op de reeds aanwezige uniformvoorstellingen in kleur die hij maakte naar tekeningen van de Franse schilder Hippolyte Bellangé (1800-1866) uit diens 50 platen tellende *Collection des Types de tous les corps et les uniformes militaires de la République et de l'Empire (1795-1814)* (uitgegeven in Brussel 1843).

Maar De Veer geniet vooral bekendheid met zijn bijdrage van kleurenillustraties aan het fraaie boekwerk *De uniformen van de Nederlandsche zee- en landmacht, hier te lande en in de koloniën* (op tekst van F.J.G. ten Raa en uitgegeven in 's-Gravenhage 1900).

Het Legermuseum is ook in het bezit van de serie prentbriefkaarten met militaire voorstellingen van zijn hand, die tijdens de Mobilisatietijd 1914-1918 werd uitgegeven.

272

Met betrekking tot de tekenaar en schilder A. M. Luijt (1879-1951) zijn naast diverse potloodtekeningen, pentekeningen en aquarellen (zie elders in deze *Armamentaria*), ook zijn getuigschrift 'militaire bekwaamheid', schilderskist met drie paletten en documentatie waaronder familiefoto's, verworven.

Een verdere completering van het reeds in de museumcollectie aanwezige oeuvre van Willem Staring zijn de tientallen tekeningen, aquarellen, schetsen, ontwerpen voor en drukproeven van boekillustraties van de door N.J.A.P.H. van Es geschreven gedenkboeken *Het Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908* (Arnhem 1908), *De twee brigades Rijdende Artillerie onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Arnhem 1898) en *Gedenkboek ter herinnering aan de feestviering van het Korps Rijdende Artillerie* (Arnhem 1893). Dat Staring allerlei stukjes gebruikt papier (van blocnotevelletjes tot

achterkanten van huwelijksannonces) gebruikte om zijn invallen kort neer te schetsen, blijkt uit de vele voorbeelden daarvan in de verwerving. Veel werk heeft betrekking op zijn cadettentijd.

Bijzonder zijn de met militaire figuurtjes versierde lampenkapjes die hij ter gelegenheid van een bruiloft in 1913 vervaardigde.

273

Ten slotte zijn daar nog wat correspondentie, lijsten van verkoopprijzen en dergelijke uit de periode 1894-1916, die een inzicht geven in de zakelijke kant van zijn kunstuitingen.

Tot de verworven zaken met betrekking tot F.G. de Wilde (1903-1999) behoren zijn vlaggenboekje, waarin hij 41 handgekleurde tekeningen van zeventiende- en achttiende-eeuwse vlaggen en vaandels vastlegde. Het overige dat uit zijn bezit komt zijn zes dossiermappen waarin (inter)nationale correspondentie over militaire uniformen en uitrustingstukken, rode lansen, koninkrijk Holland enzovoort, een mapje aantekeningen over tactiek, sterktestaten en dergelijke van diverse legers. De dossiers geven een inzicht in de werkwijze en contacten die De Wilde legde die aan zijn creaties en geschriften vooraf gingen.

Jos Hilkhuisen

Portret van een onbekende officier 2e luitenant der veldartillerie, door R.W. Kleijn (1828-1889), 1873

oleografie, 29 x 35 cm

inv. nr. 128060

De zegelring die de artillerist draagt zou kunnen wijzen op een adellijke afkomst.

Het portret is een op karton geplakte geverniste litho, plaatselijk opgehoogd met olieverf. Deze techniek ontstond in de negentiende eeuw. De schilder Kleijn was zijn leven lang werkzaam in Breda. Dit veronderstelt dat de onbekende artillerist in deze garnizoensstad gelegerd was.

Jos Hilkhuijsen

Film over de diensttijd op Nieuw-Guinea

inv. nr. 00266516

Van de heer A. Herps uit Den Haag ontving het Legermuseum een originele 8mm film die hij maakte tijdens zijn diensttijd op Nieuw Guinea. De heer Herps werd als dienstplichtig soldaat van de 940^e afdeling lichte luchtdoelartillerie naar Nieuw-Guinea gezonden, om Nederlandse objecten in Sorong te beschermen tegen de dreiging van Indonesische vliegtuigen. Ze arriveerden er laat, in de zomer van 1962, toen het conflict al bijna ten einde was. De kleurenfilm geeft een beeld van de heenreis via de Nederlandse Antillen en het Panamakanaal, het verblijf op Nieuw-Guinea en de terugreis via het Suezkanaal naar Nederland. Het was een korte wonderlijke episode uit het leven van een dienstplichtige in 1962, zonder daadwerkelijke gevechtshandelingen maar wel een thuiskomst met vele indrukken, ervaringen en anekdotes die op deze film zijn vastgelegd.

Alfred Staarman

Mercedes-Benz softtop KCT

inv. nr. 128267

Over het topstuk uit de tentoonstelling Special Forces, de Mercedes softtop van het Korps Commandotroepen, die in het museum te zien was van november 2007 tot mei 2008, is in de vorige aflevering van Armamentaria uitvoerig bericht. Toen was echter onzeker of het museum het voertuig dat in bruikleen was van het ministerie van Defensie, voor de collectie kon behouden. Inmiddels is duidelijk dat het museum de Mercedes aan de collectie mag toevoegen en dus permanent kan gaan exposeren. Voor de deelcollectie voertuigen is dit één van de belangrijkste verwervingen van de afgelopen jaren.

Alfred Staarman

276

Nederlandse Houwitser M109 A2/90

inv. nr. 019610

Schenking Directie Materieel Organisatie, ministerie van Defensie

De M109 houwitser was eind jaren '60 de opvolger van de M114. Dit nieuwe 155 mm krombaan geschut werd ingedeeld bij de veldartillerie (14^e afdeling) en de rijdende artillerie (11^e afdeling) en zou in het begin van de 21^e eeuw worden opgevolgd door de Duitse Pantzerhaubitze PzH2000. De M109 werd in deze 35 jaar diverse malen gemodificeerd en werd ondermeer ingezet in voormalig Joegoslavië. Het verworven exemplaar is een voorbeeld van de laatste uitvoering, met een schietbuis van 39 kalibers lang (155 L 39). De bedoeling van deze zware houwitser is om vanachter de frontlinie vuursteun te geven aan de cavalerie of infanterie, zodat vijandelijke artillerie kan worden uitgeschakeld. Afhankelijk van het doel kunnen verschillende soorten granaten worden verschoten, zoals brisantgranaten, clustergranaten, rookgranaten of lichtgranaten. De vuursnelheid bedraagt zo'n 4 schoten per minuut, en in het voertuig is een voorraad aanwezig van 34 granaten. Het exemplaar dat thans in de collectie van het Legermuseum is opgenomen is afkomstig van de 14^e afdeling Veldartillerie. Daarnaast is een compleet uitrustingspakket voor een M109 geleverd, afkomstig van de 11^e afdeling Rijdende Artillerie ('Gele Ridders').

Mathieu Willemsen

277

Italiaanse karabijn model 1891/24 met granaatwerper

inv. nr. 007856

aankoop uit de nalatenschap van H.L. Visser

Deze Italiaanse karabijn heeft aan de rechterkant van de loop een granaatwerper gemonteerd zitten. Door zijn opmerkelijke techniek is het een belangwekkende aanwinst voor de vuurwapencollectie. De *moschetti con tromboncino mod. 28* werden in 1928 ingevoerd bij het Italiaanse leger, waarbij 5 granaatwerpers beschikbaar waren per sectie van 40 infanteristen. Zes jaar na invoering van dit wapen, werd het weer uit de bewapening genomen omdat het niet naar verwachting voldeed. Vrijwel alle karabijnen werden hierna ontdaan van hun granaatwerper, zodat deze wapens thans uiterst zeldzaam zijn geworden. Van de 20.000 exemplaren die ooit gefabriceerd zijn, zijn er naar schatting wereldwijd nog een duizendtal overgebleven. Het gebruikte systeem is uit technisch oogpunt opmerkelijk en uniek te noemen: om de granaatwerper te gebruiken, dient de grendel uit de karabijn te worden verwijderd en overgeplaatst in het staartstuk van de granaatwerper. Nadat de 38,5 mm granaat aan de voorkant in de loop is geplaatst, wordt een scherpe patroon afgevuurd met de granaatwerper. Het projectiel wordt gestopt door een in de schietbuis geplaatste kogelvanger en blijft in het wapen achter. De vrijgekomen gasdruk wordt vervolgens benut om de granaat te verschieten. Na vuren moeten het wapen achterover worden gekanteld zodat de kogel eruit valt. Tegenwoordig is het gebruikelijk dat een granaatwerper los aan een vuurwapen gemonteerd zit. Maar deze Italiaanse variant is het enige vooroorlogse voorbeeld van een dergelijke constructie. Tot aan de jaren '60 zou het een unieke excentrieke zonderling blijven die zijn tijd ver vooruit was.

*Mathieu Willemsen***Pistool Colt Hammerless Pocket model 1903, kaliber .32 (7.65 x 17)**

inv. nr. 007839

particuliere schenking

Dit representatiestuk is in 1971 door de Amerikaanse chef-staf generaal W.C. Westmoreland geschonken aan de Nederlandse generale staf en Bevelhebber der Landstrijdkrachten luitenant-generaal W. van Rijn ter gelegenheid van een bezoek van de Nederlandse generaal aan Washington. Dit type pistool was vanaf de jaren 1940 tot aan de jaren 1970 het standaardwapen voor Amerikaanse generaals. Het is dan ook een toepasselijk geschenk voor dergelijke hoge officieren.

Het wapen is fraai geblauwd en op de kolfplaten voorzien van zilveren plaatjes met de naam van de schenker en de ontvanger. Het wapen bevindt zich, samen met een reservemagazijn, in een fraaie cassette en is in nieuwstaat. Toen dit wapen in 1971 werd geschonken, was het al 29 jaar oud.

Hoewel hij zijn officierscarrière al tijdens de Tweede Wereldoorlog begon, zou Westmoreland vooral gedurende de jaren 1960 faam verwerven toen hij de leiding voerde over de Amerikaanse operaties in Vietnam. Luitenant-generaal Van Rijn zou in 1973, samen met vier andere generaals, aftreden na een hevige onenigheid met de politiek tijdens de zogenaamde *generaalsruzie*. Dit wapen is door een nabestaande van luitenant-generaal Van Rijn aan het Legermuseum geschonken.

Mathieu Willemsen

Van mobilisatie tot dekolonisatie

ensembles met kleding, uitrusting en documenten van vader en zoon Suermondt en vader en zoon Willinck

De grote wereldoorlogen van de twintigste eeuw en de veranderende verhoudingen in de wereld zijn niet ongemerkt aan Nederland voorbij gegaan. De mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog kende een ongekend aantal opgeroepen dienstplichtigen. In verhouding tot de totale mannelijke bevolking waren nog nooit zoveel Nederlandse mannen onder de wapenen als in die jaren.

Vrijwel elk Nederlands huisgezin had een gemobiliseerde militair onder de familieleden. Hoewel deze militairen tussen hoop en vrees leefden of Nederland al dan niet in de oorlog betrokken zou worden, was hun voornaamste vijand de verveling.

Was de gemobiliseerde militair jong, dan was de kans vrij groot dat hij tijdens het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog tot de reserve behoorde en opnieuw opgeroepen werd. Was hij wat ouder, dan was de kans vrij groot dat een zoon van hem betrokken raakte bij de inval van de Duitsers in Nederland of dat van de Japanners in Indonesië. Het verhaal van de lotgevallen van het Nederlandse leger in de eerste helft van de twintigste eeuw is vooral het verhaal van mobilisatie en dekolonisatie en het verhaal van vaders en zoons.

Het Legermuseum is zo gelukkig geweest om in het afgelopen jaar twee ensembles van historische objecten te verwerven die betrekking hebben op de lotgevallen van twee families, twee koppels van vaders en zoons. Het betreft een verwerving van kleding en uitrusting van vader L.G. Willinck (1897-?) en diens zoon G.D. Willinck (1929-2006) en een soortgelijke verwerving, met bijbehorende documenten en brieven, van vader W. Suermondt (1897-1976) en zijn zoon L.A.E. Suermondt (1925-2005).

Vader L.G. Willinck was geboren in Indonesië (Depak) maar vervulde tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn dienstplicht tijdens de mobilisatie in Nederland. Van goede huize en dito opvoeding en scholing, bracht hij het tot luitenant-kwartiermeester. Aan zijn tijd in deze functie bij de 4^e compagnie korps pantserfortartillerie herinnert een aantekeningenboekje, een ransel (model 1916) en een broodzak. Niet spectaculair, maar dat zal zijn diensttijd ook niet geweest zijn – in de koude forten van de Hollandse Waterlinie. Bij het einde van de mobilisatie werd Willinck, zoals zo velen van de dienstplichtige officieren, reserve officier en maakte tijdens wat zo mooi het 'groot verlof' heet een begin met het opbouwen van een bestaan als burger en het stichten van een gezin. Hiervoor keerde hij terug naar de Oost.

Vader Suermondt bevond zich tijdens de mobilisatie in vergelijkbare omstandigheden. Hij had zelfs afgezien van een benoeming tot officier, om zijn diensttijd niet onnodig te verlengen. Net verloofd, had hij eigenlijk andere dingen aan zijn hoofd. Bij de demobilisatie had hij de rang van sergeant - ook hij werd reservist. Zijn koffer met uniformering en uitrusting zijn bewaard gebleven en vormen een interessant geheel. Zijn veldjas is, zoals dat in die jaren gebruikelijk was, naar eigen wens gemodificeerd. Onderaan had Suermondt twee opgenaaide steekzakken aangebracht - zonder klep, wat weer een ongebruikelijke keuze is. In de kist ook een buitenmodel broek van een soort tweed stof, wat ongetwijfeld comfortabeler zal hebben gezeten dan de gebruikelijke veldgrijze stof (zelfs het whipcord!). Bovenop de kleding een stapel brieven, brieven die hij schreef, maar ook brieven die hij ontving. Wat de gemoederen van zijn ouders vooral bezig hield, was hoe lang hij nog van huis zou moeten zijn, met andere woorden, hoe lang de oorlog nog duren zou. Wie

er winnen zou deed niet terzake en lang ging iedereen ervan uit dat de Duitsers dat zouden zijn. In april 1918 heet het 'Bovendien hoop ik, dat de oorlogstoestand niet lang meer zal duren. De Duitsers naderen Calais meer en meer en m.i. betekent dat het einde'. Moeder liet weten hoe het met de was ging, want zij waste ook de uniformkleding van haar dienstplichtige zoon. 'Ik hoop morgen het grootste deel van je wasgoed aan je terug te zenden, maar ben nog aan het zoeken naar een flanel.' Soms, heel soms, zijn in de brieven uitvindingen van militaire aard onderwerp van gesprek, zoals in augustus 1917. Suermondts liet toen zijn ouders meegenieten van een 'interessante militaire

282

demonstratie, met machinegeweren, artillerie, stikgassen, handgranaten en stalen helmen (...). Vooral de stalen helmen te zien was interessant, ik vond het merkwaardig...'

Vader Suermondts stichtte zijn gezin in Nederland, vader Willinck in Indonesië. Toen de Tweede Wereldoorlog kwam en de Japanners Nederlands Oost-Indië aanvielen, was Willinck reserve officier bij het KNIL. Hoewel Willinck er niet aan toe kwam daadwerkelijk verzet te bieden, werd hij behandeld als gevangengenomen militair en kwam in een Japans interneringskamp terecht. Zijn vrouw, E.J.L. Willinck - de Cock Rouaan, en zijn zoon, G.D.J.L. (Gejo) Willinck, werden in een ander kamp geïnterneerd. Met de geboortedag van de zoon werd enigszins gesjoemeld zodat hij langer bij de moeder blijven kon. In beide kampen had de uiteengetrokken familie een zwaar bestaan en was er sprake van fysieke en geestelijke mishandeling. Deze ervaringen tekenden de familieleden voor hun leven.

Bij de schenking aan het museum behoort ook de kleding die door vader Willinck in het militaire interneringskamp werd gedragen. Deze kleding, waarschijnlijk deels oude uniformstukken, is een unieke getuigenis van het leven in het kamp. Het gaat om een blauwe, korte broek, waarschijnlijk een sportbroek, een garoet legerhemd en een KNIL veldmuts. Daarnaast zijn er nog naampenningen van zijn vrouw en zoon bewaard gebleven die in het kamp moesten worden gedragen.

283

Na de oorlog was het gezin vernield, het huwelijk geruineerd en alle drie de overlevenden getraumatiseerd. Vader bleef nog enige tijd in Indonesië om het KNIL te helpen in de periode kort na de Japanse capitulatie. In 1949 besloot hij dat het genoeg was geweest en verliet de Oost om zijn heil te zoeken in Nederland. Zijn zoon Gejo, die het Japanse interneringskamp ternauwernood had overleefd, zou in de jaren vijftig zijn dienstplicht in Nederland vervullen. Hieraan herinnert een baret met opschrift aan de binnenzijde: "Kpl. Willinck 311 Bat Inf".

Vader Suermond was tijdens de Tweede Wereldoorlog aangesloten bij de reserve, maar hij maakte geen schokkende ervaringen mee als gevolg van de Duitse inval. Zijn zoon echter behoorde bij de vele jonge mannen die zich kort na de oorlog vrijwillig bij het leger meldden om dienst te vervullen in de Oost, waar het Nederlandse gezag nooit volledig was hersteld en de politioele acties begonnen. Omdat hij al bijna klaar was met een studie rechten, liet het leger hem wijselijk zijn studie afronden en riep hem daarna voor zijn nummer op. Hij werd vervolgens, na wat omzwervingen, geplaatst bij het Bijzondere Krijgsgerecht van de 2^e Infanterie Brigade Groep in Poerwakarta (Java). Van hem zijn enkele uniform- en uitrustingsstukken bewaard gebleven, waaronder ook uniformering later in Nederland als reservist auditeur-militair gedragen. Behalve deze spullen, in hun oorspronkelijke kisten, zijn er ook vele brieven, door hem geschreven vanuit Poerwakarta aan zijn ouders in Nederland. Deze brieven leveren een uniek beeld op, zowel van het dagelijks leven in het Nederlandse kamp als van de dilemma's waarvoor de militaire gerechtspraak zich gesteld zag. Alle problemen van de dekolonisatie lijken wel de revue te passeren. Suermond was bovendien een man die met veel humor en zeer beeldend schrijven kon. Tijdens het verblijf van zoon Suermond in Indonesië zocht zijn vader hem op in de Oost. Dit ondermeer omdat hij als vennoot van de familiefirma 'A.C. Fraser en Co/ E. Suermond en zonen' wilde zien hoe de toestand was van de cultuurmaatschappijen die door de firma werden geadministreerd.

De Bijzondere Krijgsgerechten waren aangesteld om 'de burgergerechten bij te springen in gevallen van sabotage, rampok, guerrilla, en dergelijke typische na-oorlogse misdrijven'. In een latere brief legde hij zijn ouders nog eens uit dat zijn taak niet zozeer tegen de Indonesische Republieken was gericht, maar tegen criminelen. 'In de tweede plaats doet zich het, voor jullie merkwaardige, verschijnsel voor, dat we lustig samenwerken met allerlei Republikeins georiënteerde lieden. Tegen de Republiek als dusdanig is dit Gerecht dan ook zeker niet gericht. Ik maak me sterk dat het soort bendewezen dat wij trachten uit te roeien, een even grote pijn in the neck is voor de Republiek in de gebieden onder hun contrôle. Op het ogenblik zijn Venema en ik al bezig om al zoveel mogelijk zaken niet door onze auditie te laten onderzoeken, maar door de Djaksa, dat is de Indonesische Officier van Justitie. En de Hoofddjaksa in Poewakarta is Republikeins!'. Maar, zoals gezegd, er is in de brieven ook ruimte voor luchtiger zaken. 'En nu iets gek. Willen jullie me, behalve dat fotoboek,

ook nog sturen 2 badminton-rackets, 4 van die gepluimde projectielen die daarbij gebruikt worden en een bijbehorend net? Dit is, naast volleybal het legerspel van deze tijd. Men bestrijdt in dit spel elkaar en de bevolking, die het heeft overgenomen.'

Mark van Hattem

Armamentaria

Jaarboek van het Legermuseum
Korte Geer 1
2611 CA Delft
015-2150500
www.legermuseum.nl

De uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door de Stichting Vrienden van het Legermuseum.
Word ook lid van de stichting Vrienden van het Legermuseum: kijk op www.vriendenlegermuseum.nl.

Redactieraad

Drs. D.W. Staat
Prof. dr. W.R. van Gulik
Drs. P.H. Kamphuis
Dr. W. Klinkert
Dr. O. van Nimwegen
J.M.A. Thomas bg bf

Redactiecommissie

Drs. D.W. Staat
Mw. drs. H.M. Bronder
C. van Bruggen
Drs. J.W.L. Hilkhuisen
Drs. H. Stevens

Adviseurs

J.P. Puype
F.A.Th. Smits

Fotografie

Alle foto's zijn gemaakt door Casper van Bruggen, Legermuseum, tenzij anders vermeld en/of behoren tot de collectie Legermuseum, tenzij anders vermeld.

Opmaak

Marius van Leeuwen, Nederlands Ontwerp bv

Druk

Nivo, Delfgauw

Omslag

Voorzijde: Kapitein van de jagers (links) en Te luitenant dierenarts (rechts) poseren met trekhonden. Het gemobiliseerde Nederlandse leger gebruikte van 1914 tot 1919 honden om mitrailleurkarren voort te trekken. Detail van een glasnegatief. Collectie Legermuseum, objectnummer 00108833.

Achterzijde: Het Benninghkanon op affluit na restauratie. Detail.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek,
Den Haag

Armamentaria: jaarboek van het Legermuseum
Koninklijk Militair-historisch Museum; red. G.H.
Groenendijk... [et al]

Afl. 1 (1966) - .... - Delft: Legermuseum, 1966 -
III; 23 cm

Verschijnt jaarlijks

Aflevering 43 (2008/2009). - Met lit. opg.

ISBN 90-70793-36-4

UDC 355(492)

Trefw.: krijgsmacht; Nederlands; geschiedenis

© Auteurs/Legermuseum, 2008

Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of op
welke andere wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.
*No part of this publication may be reproduced
in any form, by print, photoprint, microfilm or
any other means, without written permission
from the publisher.*

Management en bestuur

Stichting Koninklijk Militair-historisch Museum (Legermuseum)

Raad van Toezicht

A.K. v.d. Vlis, generaal b.d. (voorzitter)
M.F.P. van den Broek, Piv. Commandant der Landstrijdkrachten
P.H.M. Messerschmidt, generaal-majoor b.d.
E.J. Oliekens, Piv. Commandant der Luchtmacht
Mr. H.M.C.M. van Oorschot, voorzitter college van Bestuur Universiteit Tilburg
Drs. Baron C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije,
voorzitter Raad van Toezicht Maritiem Museum Rotterdam
Dr. J.M. Schröder, ex-president-directeur Martinair
Mr. Dr. G.A.A. Verkerk, burgemeester van Delft

Ereleden voormalig bestuur KNLWM

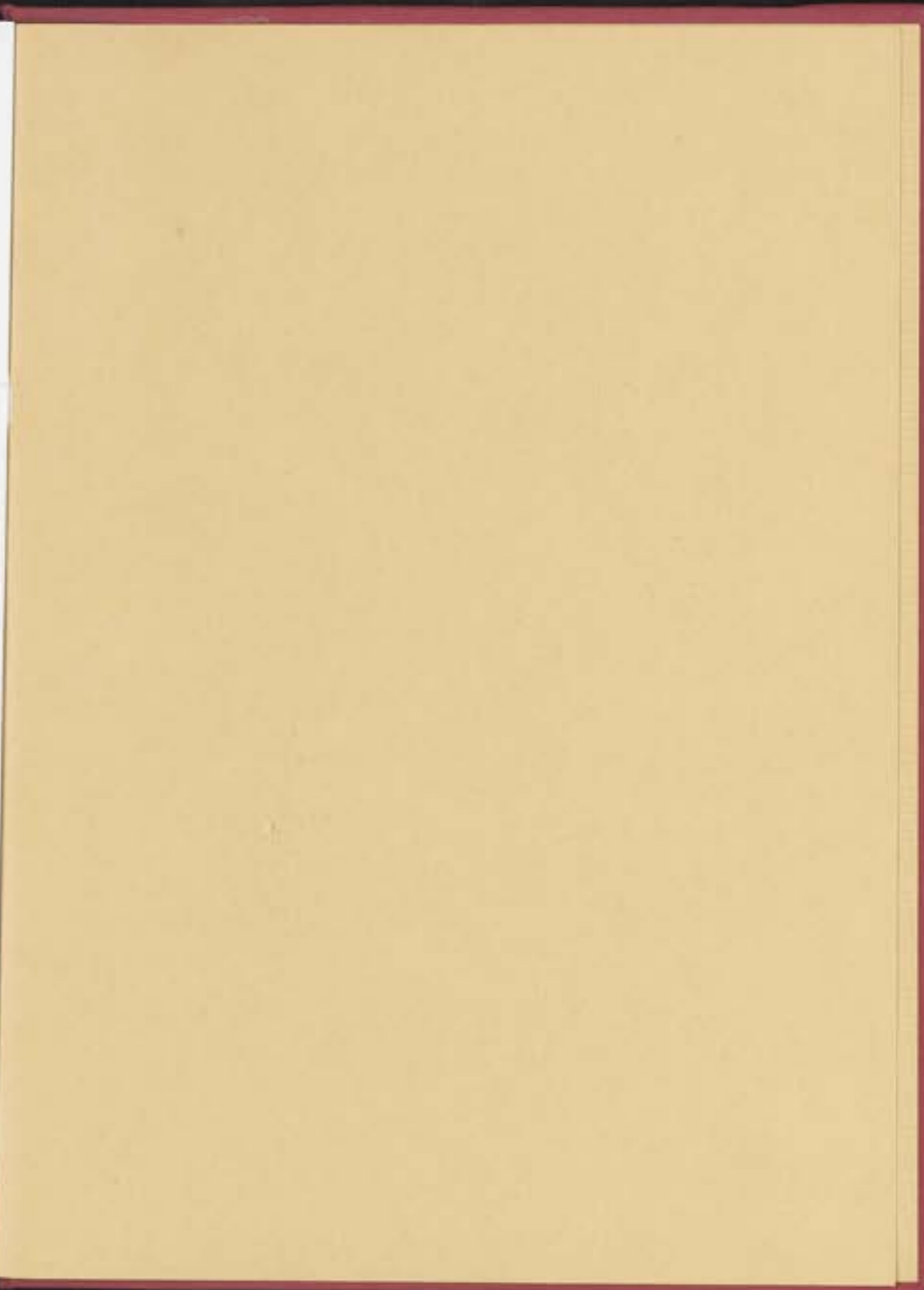
P.H.M. Messerschmidt, generaal-majoor der Artillerie b.d., oud-voorzitter (1995-2003) van de
Stichting Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum
J. Schaberg, generaal-majoor der Artillerie b.d., oud-voorzitter (1985-1995) van de stichting
Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum († 2008)

Management

Drs. Ch.A.M. Ronteltap, algemeen directeur (voorzitter Raad van Bestuur)
drs. D.W. Staat, directeur collecties (lid Raad van Bestuur)
drs. F.T. van der Pols, Hoofd afdeling Publiek

*De meningen en opvattingen die in deze uitgave worden uitgesproken zijn en blijven voor de
verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Ze geven niet noodzakelijk de mening van
de directie van het Legermuseum weer, noch die van de redactie.*

[Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs.]

Legermuseum

00267530

4BD HB 075-0001

HBD HB 075-0001

legermuseum

